

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Emma Carlsson

Människan som bevisvärderare

En kognitivt rättsvetenskaplig studie av erfarenhetsatser

JURM02 Examensarbete

Examensarbete på juristprogrammet
30 högskolepoäng

Handledare: Sverker Jönsson

Termin för examen: Period 1 HT2018

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	3
FÖRORD	5
1 INLEDNING	6
1.1 Bakgrund till ämnet	6
1.2 Syfte	7
1.3 Frågeställningar	8
1.4 Avgränsningar	8
1.5 Metod	10
1.6 Material och källkritik	12
1.7 Forskningsläge	14
1.8 Disposition	16
2 ALLMÄNT OM BEVISRÄTTEN	18
2.1 Bevisteoretiska utgångspunkter	18
2.2 Bevisning	19
2.2.1 Kausala och icke-kausala bevisfaktum	20
2.2.2 Strukturalbevisning	21
2.2.3 Hjälpfaktum	22
3 BEVISVÄRDERING OCH ERFARENHETSSATSER	24
3.1 Den fria bevisvärderingen	24
3.2 Erfarenhetssatser	27
3.2.1 Allmänna, särskilda och notoriska erfarenhetssatser	29
3.2.2 Osäkra erfarenhetssatser	30
3.2.3 En partisk bearbetning	32
3.2.4 Subsumtionsmodellen	33
3.2.5 Allmänt respektive privat vetande	34
4 ETT SOCIALKOGNITIVT PERSPEKTIV PÅ STEREOTYPER	38
4.1 Konsekvenser av stereotyper	39
4.2 Innehållet i stereotyper	41

4.2.1	”Dom är alla likadana”	41
4.2.2	Attributionsfelet	42
4.2.3	Distinktivitet och samband	44
4.3	De gemensamma stereotyperna	45
4.4	Stereotypers riktighet	46
5	ETT KOGNITIVT PERSPEKTIV PÅ BEDÖMNINGAR	48
5.1	Det normativa och det faktiska	48
5.2	Heurestiker och bias	49
5.2.1	Det intuitiva och det analytiska	51
5.2.1.1	System 1 och System 2	51
5.2.1.2	Det snabba svaret och kontrollfunktionen	53
5.2.1.3	Intuitiv sakkunskap	55
5.2.1.4	Det intuitiva i det analytiska	56
5.2.2	Kognitiva bias	58
5.2.2.1	Konfirmeringsbias	59
5.2.2.2	Tillgänglighetsbias	60
5.2.2.3	Representativtetsbias	62
6	SAMMANFATTANDE SLUTSATSER OCH REFLEKTIONER	64
6.1	Den rättsvetenskapliga modellen	65
6.1.1	Krav på godtagbart innehåll	65
6.1.2	Innehåll och kvalité	66
6.1.3	Användning och effekter	68
6.2	Psykologiska invändningar	69
6.2.1	Det partiska innehållet	70
6.2.2	Den delade legitimiteten	72
6.2.3	En orealistisk modell	73
6.2.4	Bias och erfarenhetsatser	76
6.3	Vägen framåt	79
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	80
	RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	84

Summary

In Sweden, the evaluation of evidence is free which means it is not governed by legal rules. When evaluating evidence, the judge uses what the legislator refers to as *common knowledge theorems* (“allmänna erfarenhetsatser”), which enables the evidence to be put in a context. Common knowledge theorems constitute generalizations about how circumstances usually relate to each other and are based on general knowledge and life experience. These theorems’ meaning within the process of evaluating evidence is fundamental, because they make the evidence comprehensible. At the same time, the use of theorems leads to information being processed in a partial manner, based on the judge’s knowledge. Many of the theorems that are used within the evidence evaluating process can not to be compared with rules of nature but rather indefinite generalizations. To this should be added that the character of the theorems, being generalizations, also causes a thin line to emerge between what is legitimate on the one hand and what constitutes stereotypical beliefs and prejudices on the other. This thesis main purpose is to give an account for and question both the use and the content of the common knowledge theorems by comparing the method for using them, as it is described within legal theory, with psychological research.

Legal theory describes the content and the use of the theorems in a way where only acceptable content is a demand and a model that evaluates the theorems applicability and certainty. Because of this there are far reaching requirements on the judges’ ability to evaluate their own knowledges and to calculate on probabilities concerning this knowledge and their applicability at the case before the court. From a legal theoretic perspective alone, it is possible to criticize how the acceptable content is described but also the method that described the use of the theorems within the process of evaluating evidence. Social cognitive research that accounts for matters on how stereotypes are created, can be helpful to problematize the content of the theorems, which can be compared with stereotypes even further. Such content, concerning social

groups, does not need to be a product of an impartial process. Human beings do not register the world as it is, but rather processing of information is partially impaired preconceptions. It is easy to create stereotypical beliefs, but also to create validity for the same beliefs.

The method that describes how issues relating to the theorems certainty and applicability should be evaluated can be questioned on the basis of cognitive psychology aimed at people's ability to make assessments. This kind of research describes people's ability to make assessments and take decisions in an environment containing complex information, which the process of evaluating evidence can be compared with, and shows that models that assume people's full rationality and ability to calculate exhaustively on probabilities is not represented in how people really think. The human intellect can be described as being two systems, where the first is automatic, intuitive and heuristic-based where the other is analytic and rule-governed. Although we experience our reasoning as conscious, many times people are using the intuitive way of thinking. Also, the intuitive way of thinking can generate biases which leads to that probabilities is judged incorrectly or that our cognition rather tries to confirm a hypothesis rather than to falsify it.

In the light of this it is possible to question both the knowledge that is used within the frame work of the common knowledge theorems, but also to question the model that is described to evaluate the accuracy of those theorems.

Sammanfattning

I Sverige är bevisvärderingen fri, vilket innebär att den inte är bunden av legala regler. Vid bevisvärderingen använder sig domaren av vad lagstiftaren benämner *allmänna erfarenhetssatser*, som möjliggör att bevisningen kan sättas i en kontext. Erfarenhetssatser utgör en generalisering beträffande hur omständigheter vanligtvis förhåller sig till varandra och baseras på allmän bildning och livserfarenhet. Erfarenhetssatsernas betydelse i bevisvärderingen är fundamental, då det delvis är dessa som medför att bevisningen kan göras förståelig. Samtidigt medför även erfarenhetssatserna att informationen bearbetas partiskt utifrån denna kunskap. Deras karaktär som generaliseringar medför även att gränsen mellan stereotypa uppfattningar och fördomar är hårfin. Till detta hör även att de erfarenhetssatser som används inom bevisvärderingen inte som huvudregel utgör naturlagar, utan snarare är vagare generaliseringar. Den här uppsatsens huvudsakliga syfte är att redogöra för och problematisera kring användandet av, och innehållet i, de allmänna erfarenhetssatserna genom att jämföra det tillvägagångssätt som beskrivs inom rättsvetenskapen med psykologisk forskning.

Rättsvetenskapen beskriver innehållet i och användandet av de allmänna erfarenhetssatserna utifrån att det finns ett krav på godtagbart innehåll samt att erfarenhetssatsernas säkerhet och tillämplighet ska utvärderas. På detta vis uppställs långtgående krav på domarens förmåga att utvärdera sina egna kunskaper och beräkna på sannolikheter beträffande denna kunskap och tillämpningen av den i det enskilda fallet. Utifrån enbart rättsvetenskapligt håll går det att problematisera och kritisera beskrivandet av det godtagbara innehållet och dess användning inom ramen för de allmänna erfarenhetssatserna. Bland annat går det att ifrågasätta både det legitimitetskrav som uppställs beträffande godtagbart innehåll men även den metod som beskriver användandet av dem inom ramen för bevisvärderingen. Socialkognitiv teoribildning som berör skapandet av stereotyper kan ytterligare problematisera innehållet i och skapandet av erfarenhetssatser som

kan liknas med stereotyper. Sådana uppfattningar beträffande olika sociala grupper, behöver inte vara en produkt av en opartisk bearbetning. Människan uppfattar inte världen som den faktiskt är, utan förutfattade meningar styr delvis hur informationen i vår omgivning processas. Det är både enkelt att skapa stereotypa uppfattningar av olika grupper samt att skapa validitet för sådana föreställningar.

Den metod som beskrivs beträffande erfarenhetssatsen utvärdering av tillämplighet och säkerhet kan även problematiseras utifrån kognitionspsykologisk bedömningsteori. Sådan forskning beskriver människans förmåga att fatta beslut och göra bedömningar i en komplex informationsmiljö, vilket bevisvärderingen företas i, och visar att modeller som förutsätter människans genomgående rationalitet och förmåga att kalkylera uttömmande på sannolikheter inte representerar verkligt tänkande. Människans intellekt kan beskrivas i termer av två system, där det ena är intuitivt, automatiskt och heuristikbaserat och det andra regelstyrt och analyserande. Trots att vi upplever våra resonemang som medvetna, använder sig människan ofta av det intuitiva viset att tänka. Det intuitiva tänkandet kan även generera en rad bias som medför att sannolikheter bedöms på ett felaktigt vis eller att kognitionen snarare försöker bekräfta en hypotes, än falsifiera den.

Sammantaget går det att ifrågasätta både innehållet i vissa erfarenhetssatser, då sådana inte behöver representera verkligheten, samt den modell där erfarenhetssatsens säkerhet och tillämplighet utvärderas.

Förord

Med detta examensarbete sätter jag även punkt för min tid på juristprogrammet. Mamma, pappa och Mette – tack för ert ovärderliga stöd hela vägen. Tack Björn, för att du stöttat mig, pushat mig och för att vi har fått lov att utvecklas tillsammans.

Utan mina härliga vänner Moa, Johan och August hade skrivandet av detta examensarbete varit mycket svårare. Tack för era hejarop och diskussioner!

Jag vill även rikta ett stort tack till min handledare, Sverker, som hjälpt mig att låta denna idé få vingar. Utan dina goda råd och uppmuntran längs vägen hade denna uppsats definitivt inte tagit form.

Malmö, december 2018
Emma Carlsson

1 Inledning

1.1 Bakgrund till ämnet

I en skandaldom från Solna tingsrätt från februari 2018 friades en tilltalad man för misshandel på en närstående kvinna. Den tilltalade friades av två nämndemän mot bakgrund av bland annat resonemang kring vad som konstituerar ett normalt sätt att bete sig för personer i ”sådana kretsar” som mannen och kvinnan tillhörde då brott begåtts och menade att familjen oftast engageras innan rättsväsendet kopplas in. Nämndemännen bedömde målsägandens trovärdighet som låg mot bakgrund av bland annat detta, medan den tilltalades trovärdighet bedömdes vara hög och friade mannen. Den tredje nämndemannen och juristdomaren ansåg däremot att kvinnans trovärdighet var hög och ville döma mannen för gärningen.¹ Trots att domen fick utstå massiv kritik, och senare kom att ändras av hovrätten², är den illustrativ för det faktum att samma bevisning kan tolkas på helt skilda vis beroende på vilka bakomliggande kunskaper som de tolkas utifrån. De två nämndemännen som friade den tilltalade mannen hade en uppfattning, som visserligen kan anses fördomsfull och grovt generaliserande, kring hur sådana tvister *normalt* löses i de kretsar som de avsåg. Därför fann de då detta tillvägagångssätt avvikits från som någonting som talade mot målsägandes trovärdighet.

Trots att vi gärna vill tro att de bedömningar som görs inom ramen för rättsprocessen vilar på objektiva skäl och kunskaper, är den process där domaren skapar sig bilder av händelsen i första hand mänsklig och inte rättsvetenskaplig. Denna mänskliga process sker mot bakgrund av tidigare erfarenhet, kunskap och attityder men används även inom rättsvetenskapen under benämningen *allmänna erfarenhetssatser*.³ Erfarenhetssatsen utgör en

¹ Solna Tingsrätt dom B 3551-15, meddelad den 19 februari 2018, s. 4-5. Se skiljaktig mening s. 7-9.

² Svea hovrätts dom B 2728-18, meddelad den 12 december 2018.

³ Christianson & Ehrenkrona (2011), s. 15.

slags generalisering beträffande hur saker och ting vanligtvis förhåller sig till varandra, och utgör en referens dit bevisningen kan relateras.⁴ Att människan vid denna tolkning använder sig av subjektiva inre processer är dock något vi inte upplever som självklart, istället vill vi gärna tro att de bedömningar som görs är förankrade i fakta utanför oss. På detta vis kan man kalla det människans blinda fläck då vi inte är medvetna om hur inre subjektiva processer styr våra val och bedömningar.⁵

Givetvis är det ingen som eftersträvar en fördomsfull och subjektiv bevisvärdering. Samtidigt medför bevisvärderingens karaktär som fri att det inte finns regler att förhålla sig till, istället kan den beskrivas i termer av en mental process där domaren utifrån sitt sunda förnuft ska ha möjlighet att göra korrekta bedömningar. Det är därför denna mentala process, och domarens sunda förnuft i form av de allmänna erfarenhetssatserna, som ska undersökas inom ramen för denna uppsats. Nämndemännen som friade den tilltalade mannen ansåg säkert inte att deras resonemang var fördomsfulla, illa underbyggda eller att bedömningarna inte skedde objektivt. Trots detta var erfarenhetssatsen som de lutade sig mot uppenbarligen inte godtagbar.⁶ Frågan är därför om människan som bevisvärderare har förmåga att skilja på illa underbyggda generaliseringar och legitima sådana och hur den rättsvetenskapliga modellen som behandlar sådana frågor förhåller sig till människan bakom bevisvärderaren och dess tillkortakommanden. Är den rättsvetenskapliga modellen kompatibel med mänskligt tänkande?

1.2 Syfte

Framställningens övergripande syfte är att undersöka och problematisera de *allmänna erfarenhetssatsernas* innehåll och användning i bevisvärderingen mot bakgrund av psykologisk forskning. Detta kommer göras genom att undersöka, redogöra för och problematisera kring erfarenhetssatserna och deras användning inom ramen för bevisvärdering, men även genom att

⁴ Diesen (2015), s. 53 och Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 281.

⁵ Christianson & Montgomery (2008), s. 110.

⁶ Jfr. Svea hovrätts dom B 2728-18, meddelad den 12 december 2018, s. 4.

utnyttja socialkognitiv forskning beträffande stereotyper och kognitionspsykologisk forskning beträffande bedömningar för att ge ytterligare perspektiv på erfarenhetssatsens innehåll och användning. På detta vis ämnas det tänkandet som beskrivs inom rättsvetenskapen att sättas i kontrast mot det mänskliga tänkandet som beskrivs inom psykologin.

1.3 Frågeställningar

För att uppfylla uppsatsens syfte uppställs följande frågeställning:

- 1) Vad är erfarenhetssatser och vilken betydelse har de för bevisvärderingen?
- 2) Hur kan *innehållet* i de allmänna erfarenhetssatserna beskrivas?
 - a. Vilka krav uppställs på innehållet?
 - b. Hur förhåller sig begrepp som stereotyper till detta innehåll?
 - c. Hur skapas stereotyper enligt den socialkognitiva forskningen?
- 3) Hur kan metoden för *användandet* av de allmänna erfarenhetssatserna beskrivas?
 - a. Vilka bedömningar bör företas för att utvärdera erfarenhetssatsernas säkerhet och hur ska de tillämpas inom ramen för bevisvärderingen, enligt rättsvetenskapen?
 - b. Hur gör människan bedömningar enligt kognitionspsykologisk forskning?
- 4) På vilket vis kan den rättsvetenskapliga beskrivningen av innehållet i och användandet av erfarenhetssatser problematiseras utifrån kunskaperna från det socialkognitiva- och kognitionspsykologiska området?

1.4 Avgränsningar

För att kunna utföra detta arbete på ett ändamålsenligt vis krävs att en rad avgränsningar görs och förklaras. I fokus för denna uppsats är att problematisera bevisvärderingen och användandet av allmänna

erfarenhetssatser mot bakgrund av psykologisk forskning genom att undersöka om det tänkande som föreskrivs i förarbetena och doktrin har stöd i psykologisk forskning. Undersökningsområdet omfattar således inte primärt normativ bevisteori. Bevisteori kommer användas, främst i inledande kapitel, för att beskriva hur området kan förstås ur ett rättsvetenskapligt perspektiv. På grund av inriktningen på uppsatsen kommer varken en särskild metod för bevisvärdering, så som tema- eller värdeметoden, beskrivas eller analyseras. Vidare är det primära undersökningsområdet det allmänna erfarenhetssatserna varför de särskilda erfarenhetssatserna inte redogörs för mer än översiktligt för att belysa skillnader dem emellan.

Den del som beskriver bevisteoretiska utgångspunkter är endast deskriptiv och är inte ämnad att vara uttömmande. Området behandlas istället för att en grundläggande förståelse för användandet av erfarenhetssatser ska erhållas. Den del som därefter beskriver de allmänna erfarenhetssatserna är visserligen en aning mer djupgående, men även denna del är till sin karaktär deskriptiv och ska ge en överblick på innehållet i och användandet av de allmänna erfarenhetssatserna för att därigenom öppna upp för en kritisk granskning av dem. Denna del tar därför inte heller i anspråk att vara fullständigt uttömmande, eller beskriva alla de olika åsikter om hur de allmänna erfarenhetssatserna kan förstås i doktrin. Istället har en mer allmän beskrivning, som har stöd av flera författare, använts. Vidare har fokus legat på brottmålsprocessen, och således så redogörs inte för bevisrättsliga utgångspunkter som är av relevans för civilrättsliga mål.

Den beteendevetenskapliga forskning som används inom ramen för denna uppsats för att förklara hur mänskligt tänkande kan beskrivas har primärt kognitiv- och socialkognitiv psykologisk teoribildning använts. Trots att det beteendevetenskapliga området således avgränsats genom för ämnet vissa relevanta undergrenar av psykologin, hade inte heller dessa områden varit möjliga att redogöra för i sin helhet. Det hade vidare varit obehövt. Därför kommer det inom ramen för denna uppsats redovisas teoribildning beträffande skapandet av stereotyper ur ett kognitivt perspektiv, då

stereotypiska uppfattningar till viss del kan liknas med erfarenhetssatser. Det ska dock konstateras att det finns socialpsykologisk forskning som behandlar stereotyper ur andra perspektiv än det kognitiva, men som inte redogörs för. Det kommer även redogöras för delar av den bedömningsforskning som bedrivs inom ramen för kognitionsforskningen och som undersöker människans förmåga att fatta rationella beslut och göra bedömningar. Detta forskningsområde kallas heuristik- och biasforskning, och det ska konstateras att det finns fler teorier som beskriver människans rationalitet och andra bias som kan uppkomma inom ramen för människans kognition men som av utrymmesskäl inte kommer redogöras för. Den forskning som istället valts ut har fått stort genomslag i andra vetenskapliga discipliner, så som ekonomi och dess utformande av beslutsmodeller, varför dessa ansågs intressanta i förhållande till rättsvetenskapen.

1.5 Metod

Den för uppsatsen företagna metoden står på två ben. Avsikten är att jämföra det juridiskt relevanta tänkandet som beskrivs inom rättsvetenskapen med forskningsresultat inom psykologin som beskriver mänskligt tänkande för att undersöka ifall den rättsvetenskapliga modellen är möjlig. Därför har området dels undersökts på ett traditionellt rättsvetenskapligt vis genom att bevisvärdering och erfarenhetssatser har utröntas genom att studera lag, förarbete och doktrin. Avsikten med detta tillvägagångssätt är att definiera och redogöra för relevanta rättsliga begrepp och tillvägagångssätt för att erhålla en bild av hur de förstås och förklaras inom rättsvetenskapen. Med tanke på bevisvärderingens karaktär som fri är det dock något svårt att använda sig av de mer auktoritativa rättskällorna, så som lag och förarbete, då de källorna är begränsade inom området. Därför används som huvudsaklig källa doktrin. Trots att en mer klassisk metod används i denna del, som visserligen hade kunnat beskrivas som rättsdogmatiskt, innefattar mitt syfte att analysera och förhålla mig kritiskt till erfarenhetssatser och bevisvärdering, varför en rättsanalytisk metod i detta avseende bäst beskriver

arbetet. En sådan metod ger nämligen utrymme för en mer kritisk och analytisk granskning av materialet.⁷

För att göra en jämförelse med hur mänskligt tänkande beskrivs inom ramen för psykologi krävs även att sådan teoribildning undersöks och redogörs för. Man kan påstå att beteendevetenskaplig forskning kan ha stor betydelse för eventuella felkällor som kan förekomma i bevisvärderingen eftersom att det involverar användningen av tidigare kunskap och erfarenhet samt förmågan att ta in och bearbeta information. På detta vis kan man interagera psykologisk kunskap som ett sätt att minimera risken för fel i avgörandeprocessen.⁸ Inom rättsvetenskapen har man traditionellt studerat rättsligt beslutsfattande inom ramen för vad som kan kallas *context of justification*, vilket karaktäriseras av objektivitet och rationalitet. Den andra sidan av detta mynt kallas *context of discovery* och karaktäriseras istället av subjektivitet och godtycke. Den vedertagna uppfattningen för den logiska analys som företas för att erhålla vetenskaplig kunskap har varit att en sådan *inte* innefattar en analys kring hur människor tänker och resonerar med hjälp av sin intuition.⁹ På detta vis har man separerat de två kunskapsbegreppen *context of justification* och *context of discovery* där enbart en analys av det tidigare ansetts relevant för rättslig kunskap.¹⁰ Man kan dock se på rättsligt beslutsfattande som en del av en tankeprocess, som sträcker sig från då domaren tar del av materialet tills domen är färdigskriven och motiverad. I sådana fall blir även dess *context of discovery* relevant.¹¹ En sådan metod, som inte enbart utgår från *the context of justification*, tillåter även resonemang kring hur en hypotes formas inom ramen för intuitionen och sedan behöver prövas inom ramen för förnuftet. En uppdelning som kan sägas föreligga även vid rättsligt beslutsfattande.¹²

På detta vis kan man säga att metoden i fråga inkluderar bevisvärderingens *context of discovery* genom studier av människans kognition för att undersöka

⁷ Sandgren (2015), s. 46.

⁸ Lainpelto (2012), s. 133.

⁹ Gräns (2013a), s. 19.

¹⁰ Gräns, (2011), s. 203.

¹¹ Gräns (2013a), s. 19.

¹² Lainpelto (2012), s. 131.

hur människan processar information, skapar generaliseringar och gör bedömningar. För att besvara dessa frågor krävs att psykologisk kunskap används, varpå främst kognitions- och socialkognitivpsykologi valts ut. På detta vis har annat material lyfts in för att ytterligare ge perspektiv på bevisvärderingen och erfarenhetssatserna inom ramen för dess *context of discovery*. Rättsvetenskapen kan på detta vis berikas av inslag från andra forskningsdiscipliner då dessa förenas för att studera bevisvärderingen och erfarenhetssatser. På detta vis skulle kan arbetet beskrivas som *interdisciplinärt*, då karaktäristiskt för ett sådant är att minst två perspektiv och två metoder används för att tillsammans bilda en egen metod.¹³ Inom ramen för denna uppsats studeras både områdena rättsvetenskap och kognition.¹⁴

1.6 Material och källkritik

Liksom metoden kan valet av material delas in i två sektioner. Det material som använts för att utröna frågor som relaterar till bevisrätten och dess tillhörande frågor har framförallt grund i rättsvetenskaplig doktrin. Anledningen till detta är att bevisvärderingen är fri, vilket medför att källor i form av lagar och förarbeten ofta inte finns att tillgå. Ett undantag är förarbetena till 35 kap. 1 § Rättegångsbalken (1942:740), RB, som använts med anledning av att den kan sägas ge uttryck för den fria bevisvärderingen, och ger uttryck för vissa generella riktlinjer.

I övrigt har den absolut huvudsakliga informationskällan varit doktrin och bevisrättsliga texter författade av tongivande aktörer som Professor Per Olof Ekelöf, Professor Bengt Lindell, doktorand Lena Schelin, Professor Christian Diesen och domare och docent Roberth Nordh använts. Deras bevisteoretiska verk används frekvent inom rättsvetenskapen, både inom ramen för juristprogrammet, men även genom hänvisningar till dem i texter som avhandlar bevisning. Det ska dock poängteras att vissa av författarna, Lindell och Ekelöf framförallt, förespråkar olika bevisvärderingsmodeller varför

¹³ Gräns (2013b), s. 428.

¹⁴ Gräns (2013b), s. 424.

deras förklaring till hur bevis ska värderas och kategoriseras för att uppnå det bästa resultatet kan skilja sig åt. Uppsatsen utgår till viss del från Ekelöfs förklaringsmodeller, detta gäller särskilt vid kategorisering av bevis. Anledningen till detta är att denna modell framstår som vedertagen inom den bevisrättsliga doktrinen, och även går att återfinna i verk författade av andra bevisteoretiker. I delen som avhandlar erfarenhetssatser och som är uppsatsens rättsvetenskapliga nav har dock ingen speciell förklaringsmodell getts företräde utan istället har olika förklaringar av begreppen och dess innehåll lyfts fram för att ge en nyanserad bild av ämnet. Däremot har Lindells avhandling *Sakfrågor och Rättsfrågor* haft relativt stor betydelse för kapitlet då det i denna redogjorts relativt utförligt för erfarenhetssatserna, något som inte gjorts i samma utsträckning i andra bevisteoretiska framställningar.

När det kommer till det material som använts inom ramen för den beteendevetenskapliga delen har urvalet skett på ett annorlunda vis. Med hänsyn tagen till att det är förenat med viss utmaning att värdera forskning från en annan disciplin, psykologi i detta fallet, har relevant forskning valts ut genom att exempelvis söka fram kursmaterial för psykologiska institutioner och tvärvetenskapliga kurser som behandlar psykologi och rätt från olika Universitet i Sverige. Minna Gräns avhandling *Desicio Juris*, som förövrigt är en av de få rättsvetenskapliga avhandlingarna på området kognition och rätt i Sverige, har varit ett värdefullt redskap i denna uppsats, både beträffande innehåll och för att söka efter ytterligare material. Även Sven Åke Christiansons rättspsykologiska verk i relation till bevisvärdering har använts i vissa delar och för att inrikta ämnet på för bevisvärderingen relevant psykologisk forskning. Christianson har behandlat en rad psykologiska fenomen i relation till rättsvetenskapen och är därför ett välkänt namn inom rättspsykologin. Mot bakgrund av den kritik som förekommit mot Christianson avseende viss forskning, kan dock konstateras att en jämförelse gjorts med annan litteratur för en kontroll av dess innehåll.

Den huvudsakliga informationskällan beträffande den socialkognitiva delen har varit läroböcker i socialpsykologi och socialkognition samt även en

avhandling specifikt på ämnet stereotyper och fördomar författad av professor Mary E Kite och professor Bernard E Whitley. Dessa källor har sedan jämförts med varandra för en kontroll av en konsensus beträffande innehållet. I den del som behandlar bedömningsforskning har det huvudsakliga informationskällorna varit professor Daniel Kahneman, professor Amos Tverskys, professor Keith E. Stanovich och professor Richard F. Wests forskning inom heuristik- och biasfältet. Kahneman och Tversky la grunden till heuristik- och biasforskningen, och Stanovich och West har i samband med denna forskning utformat en dual process-teori som används inom ramen för denna uppsats. Kahneman fick Nobelpriset i ekonomi 2009 för sina och Tverskys fynd inom kognitionsforskningen och dess inverkan på närliggande områden så som ekonomi. Av denna anledning bedöms deras forskning vara tillförlitlig.

1.7 Forskningsläge

Bevisrätt har varit, och är, ett omskrivet område. Mycket av den bevisrättsliga forskningen har handlat om utformandet av normativa sannolikhetsbaserade bevisvärderingsmetoder. Det har främst varit två metoder som varit tongivande inom svensk bevisteori. Värdeometoden som förespråkats av Ekelöf och temametoden som Professor emiritus Per Olof Bolding förespråkade och även senare likaså Lindell. Det finns även andra sådana sannolikhetsbaserade modeller där senast Christian Dahlmans *Rättskraft* kan nämnas. Metoderna går ut på att minimera subjektivism i dömandet genom att på olika vis beräkna på sannolikheter beträffande bevis och tema. Diesen har utformat en annan metod med utgångspunkt i beviskravet ställt bortom rimligt tvivel, hypotesmetoden. Diesen menar att Högsta Domstolen använder sig av denna modell då bevis värderas. Den bygger inte på att utvärdera bevis enligt sannolikhetsmetoderna, utan istället görs det genom uppställandet och prövning av alternativa hypoteser.¹⁵

¹⁵ Diesen (2008), s. 398.

Trots utformandet av dessa metoder är det relativt vedertaget att det föreligger en viss diskrepans mellan metoderna och hur faktisk bevisvärdering företas. Berättelsemodellen är dock en annan modell, som istället gör anspråk på att beskriva *faktisk* bevisvärdering. Modellen är baserad på kognitionspsykologi, och utgår från ett antagande om att människan då de värderar bevis ser åklagarens gärningsbeskrivning som ett narrativ, och den tilltalades invändningar som ett annat möjligt narrativ. När människor tar del av komplex information är dess kognition utformad att göra den begriplig, vilket medför att det skapas berättelser utifrån bevismaterialet. Modellen beskriver hur människan dels skapar sig sådana berättelser, men även hur de utvärderar dem. Av intresse kan vara att erfarenhetssatserna nämns som en betydelsefull faktor i denna modell.¹⁶

På detta vis kan man säga att kognitionspsykologin till viss del gjort inträde i rättsvetenskapen i Sverige. Som ett ytterligare bidrag till denna forskning kan nämnas Minna Gräns utförliga avhandling *Decisio Juris* som studerat rättsligt beslutsfattande som en tankeprocess och därigenom inkluderat kognitionspsykologi.¹⁷ Även om forskningsområdet kognition och rätt fortsatt är relativt outforskat i Sverige finns det vissa bidrag även inom den svenska forskningen, exempelvis kan nämnas ett examensarbete från Stockholms Universitet som undersökte känslors påverkan på bevisvärdering som fann att bevisning innehållande obehagliga detaljer påverkade juridiskt skolade personer¹⁸ och en artikel författad av Christian Dahlman, My Pettersson och Farhan Sarwar som primärt undersöker om nämndemän påverkas i högre utsträckning av juridiskt irrelevanta faktorer än juristdomare, men som berör kognitionspsykologi och bias.

Inom kognitionspsykologin revolutionerade Kahneman och Tversky forskningen om bedömningar med sina teorier om heuristiker och bias på 70-talet. Inom ramen för denna genre utvecklades även olika dual process-

¹⁶ Granhag & Ask (2008), s. 410 och Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 165.

¹⁷ Gräns (2013a), s. 18f.

¹⁸ Strömberg & Schantli (2014), s. 176f.

teorier, som beskriver vårt tänkande utifrån två system för att problematisera var och hur fel inträder som påverkar vår förmåga att fatta rationella beslut. Forskningsfältet är idag relativt omfattande, och det förekommer även kritik mot detta. Det finns primärt två sidor i denna debatt kring människans rationalitet, där huvudfrågan som diskuteras är hur mycket irrationalitet det går att attribuera till den mänskliga kognitionen.¹⁹ Inom socialpsykologin studeras området stereotyper och fördomar. Att socialpsykologin kan beskrivas som en blandning mellan psykologi och sociologi, medför att det finns olika inriktningar på förklaringen och skapandet av stereotyper. Bland dessa kan det motiverade och det ekonomiska perspektivet nämnas utöver det som behandlas inom ramen för denna uppsats, det vill säga det kognitiva perspektivet. Diesen har sammanfört ett socialpsykologiskt perspektiv med rättsvetenskap i en avhandling som behandlar strukturell diskriminering inom rättsväsendet. Mig veterligen finns det dock ingen forskning som sammanför rättsvetenskap, socialpsykologi och kognitionspsykologi för att studera allmänna erfarenhetssatser och bevisvärdering, vilket avsikten med denna uppsats är.

1.8 Disposition

Framställningen inleds med ett bakgrundskapitel som avhandlar bevisteoretiska utgångspunkter i allmänhet och fungerar som en bas för att kunna förstå framförallt följande kapitel. Kapitel tre avhandlar uppsatsens rättsvetenskapliga kärna, nämligen de allmänna erfarenhetssatserna. Detta kapitel ligger till grund för frågorna beträffande vad de allmänna erfarenhetssatserna är, dess roll i bevisvärderingssammanhang, dess innehåll och metoden som beskriver hur de ska användas. Kapitlet kommer även sätta erfarenhetssatser i samband med stereotypa uppfattningar.

I kapitlen fyra och fem redogörs för utvald psykologisk teoribildning kring stereotyper med sin bas i socialkognitiv forskning samt bedömningsforskning med grund i kognitionspsykologi. Detta sker med avsikt att undersöka om det

¹⁹ Stanovich (2011), s. 9.

i denna teoribildning finns skäl att ifrågasätta och problematisera den metod som beskrivs inom rättsvetenskapen beträffande erfarenhetssatser. Här kommer primärt frågorna som berör hur skapandet av stereotyper sker och kognitiva effekter på grund av dem att redogöras för. Beträffande bedömningsforskningen kommer fokus att ligga på människans förmåga att fatta rationella beslut, heuristik- och biasforskning samt dual process-teorier för att beskriva mänskligt tänkande och fel som kan uppstå inom ramen för detta.

I kapitel sex sker en avslutande och sammanfattande analys där uppsatsens slutsatser och reflektioner redogörs för. Detta avslutande kapitel gör anspråk på att väva samman de rättsvetenskapliga resultaten med de psykologiska för att besvara uppsatsens huvudsakliga fråga, det vill säga hur den rättsvetenskapliga beskrivningen av innehållet i och användning av erfarenhetssatser kan problematiseras utifrån den psykologiska teoribildningen som redogjorts för.

2 Allmänt om bevisrätten

2.1 Bevisteoretiska utgångspunkter

För brottmålsprocessens bevisprövning kretsar denna kring åklagarens *gärningsbeskrivning*. Det är i denna den brottsliga gärningen och gärningsmannaskap preciseras och beskrivs.²⁰ En gärningsbeskrivning grundar sig på en rättsregel där en straffbelagd gärnings beskrivs, och en sådan innehåller olika rekvisit. Rekvisiten kan kallas *abstrakta rättsfaktum*. När rekvisiten översätts i faktiska omständigheter som beskriver hur den brottsliga gärningen begåtts och vem som har gjort sig skyldig till den i det enskilda fallet talar man istället om *konkreta rättsfaktum*. Det är de här konkreta rättsfaktumen som utgör ramen för brottmålsprocessen i det enskilda fallet och det är även de som åklagaren måste presentera bevisning för i samtliga delar för att åtalet ska bifallas. De utgör åklagarens *bevistema*.²¹

En straffbelagd gärning innehåller vanligtvis flera olika rekvisit och det är dessa, fast i individualiserad och konkretiserad form, som är föremål för prövning och värdering i det enskilda fallet. Det kan därför finnas flera olika delteman och det ankommer på åklagaren att presentera bevisning för samtliga sådana delteman för att styrka det slutliga bevistemat, det vill säga åtalet.²² I brottmål är det åklagaren som har ansvar för att presentera bevisning som stöd för bevistemat följer av att det är åklagaren som har hela bevisbördan.²³ I brottmål är beviskravet, det vill säga *vilken styrka* på bevisningen som krävs, högt ställt och brukar uttryckas som att det ska vara *ställt utom rimligt tvivel* att den tilltalade begått den brottsliga gärningen.²⁴

²⁰ Diesen (2015), s. 199.

²¹ Schelin (2007), s. 42f.

²² Diesen (2015), s. 200.

²³ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 151 och s. 14.

²⁴ Diesen (2015), s. 147 & Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 152. Se även NJA 1980 s. 725.

2.2 Bevisning

Parternas syfte med att föra bevisning i målet är att få domstolen att tillämpa, eller inte tillämpa en viss rättsregel.²⁵ I Sverige är bevisrätten uppbyggd kring den fria bevisprövningens princip.²⁶ Principen kan härledas från 35 kap. 1 § 1 st. RB som kan sägas ge uttryck för den fria bevisföringen och värderingen som gäller i svensk rätt. I paragrafen stadgas *att rätten ska efter samvetsgrann prövning av allt som förekommit avgöra vad som i målet är bevisat*.²⁷ Den fria bevisföringen innebär att det i princip inte finns några begränsningar beträffande vad parterna får använda som bevisning och den fria bevisvärderingen innebär att domstolen, när de värderar bevisningen, inte är bundna av legala regler.²⁸

Som en följd av att bevisföringen är fri innebär att parterna kan använda sig av i princip vad som helst för att bevisa eller motbevisa ett bevistema. Man talar då vanligtvis om olika bevismedel, så som exempelvis ett vittne som sett den brottsliga gärningen eller ett föremål som hittats på brottsplatsen. Bevismedel används för att de innehåller *bevisfaktum*. Sådana bevisfaktum kan definieras som en medelbart relevant omständighet som har betydelse för en omedelbart relevant omständighet. Den omedelbart relevanta omständigheten är rättsfaktumet och därmed tillika ett bevistema.²⁹ Ett bevisfaktum kan således beskrivas i termer av att de utgör grunderna för ett bevistemas existens. Dess betydelse är att de har ett *bevisvärde* för det rättsfaktum som bevistemat tar sikte på.³⁰ Gränsen mellan vad som anses vara ett rättsfaktum och ett bevisfaktum är dock inte alla gånger helt enkel att dra, och en omständighet som i en situation konstituerar ett rättsfaktum kan i en

²⁵ Fitger m.fl., *Rättegångsbalken med kommentar* (2018-12-18, Zeteo), kommentar till 35 kap 1 § RB.

²⁶ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 26.

²⁷ Nordh (2013), s. 39.

²⁸ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 26. För den fria bevisvärderingen se även nedan avsnitt. 3.1.

²⁹ Ekelöf, Edelstam & Heuman. (2009), s. 23.

³⁰ Schelin (2007), s. 47.

annan situation konstituera ett bevisfaktum. Det är den materiella rätten som pekar ut vad som konstituerar ett rättsfaktum.³¹

2.2.1 Kausala och icke-kausala bevisfaktum

Traditionellt har man i doktrinen delat upp olika sorters bevisfakta för att tydliggöra dess relation till beviset. Detta har inte gjorts för att konstituera att en del bevis har ett högre värde än andra, utan den historiska anledningen till uppdelningen är att uppmärksamma rätten på eventuella felkällor vid bevisvärderingen, så bevisfaktum inte övervärderas.³² Man har därför delat upp bevisfaktum i kausala och icke kausala sådana. De benämns dock ibland istället som direkt- och indirekt bevisning.³³

Kausala bevisfakta karakteriseras av att de har orsakats av beviset, de står alltså i en kausal relation till detta. De kan beskrivas som att de utgör ett ”spår” från brottet och hade därmed inte kunnat existera om brottet inte begicks. Desto säkrare domaren är på att bevisfaktumet har orsakats av beviset, desto starkare är beviset. Icke kausala bevisfakta å andra sidan har inte detta direkta samband med beviset och man kan därför inte säga att det direkt orsakats av beviset. De kan således existera oberoende av brottet, och på detta vis kan ett icke kausalt bevisfaktum inte ensamt styrka ett bevis.³⁴ När man talar om icke kausala bevisfakta är det främst två typer av bevis som diskuteras i doktrin, strukturalbevisning och hjälpfakta. Det senare är inte ett bevisfaktum i egentlig mening på så vis att de inte har någon relevans för beviset. Dock kan gränsen mellan icke kausala bevisfakta och hjälpfakta ibland vara flytande varför det finns en mening med att redogöra för dem i förening.³⁵

³¹ Fitger m.fl., *Rättegångsbalken med kommentar* (2018-12-18, Zeteo), kommentar till 35 kap 1 § RB.

³² Diesen (2015), s. 215.

³³ Jfr. Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 24; Diesen (2015), s. 210; Schelin (2007), s. 47; Nordh (2013), s. 24. Dock benämner Nordh (2013) det som Kausal- och strukturalbevisning, se nedan avsnitt. 2.2.2.

³⁴ Diesen (2015), s. 210 och Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 24.

³⁵ Jfr. Diesen (2015), s. 211 och Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 19

2.2.2 Strukturalbevisning

Klassiska exempel på icke kausala bevisfakta är omständigheter som motiv, hot om våld, egenskaper hos den misstänkte så som allmän våldsbenägenhet, modus operandi (tillvägagångssätt) eller spår som hittats på andra ställen än brottsplatsen.³⁶ Då sådana omständigheter inte kan säga något om brottet i egentlig mening, eftersom dess existens inte är beroende av brottet får de istället sin betydelse i samverkan med andra, ofta kausala, bevis eller då de kopplas samman med andra icke-kausala bevisfaktum.³⁷ Ett icke kausalt bevisfakta kan därmed inte ensam styrka ett bevistema utan istället förs de in i målet för de bildar ett slags mönster eller en bakgrund som kan förklara eller motivera ett agerande eller göra det trovärdigt.³⁸

När sådana bevis samverkar och bildar ett mönster brukar man benämna det som *strukturalbevisning*. Den struktur som bildas av flera olika bevis i förening kan då ha ett självständigt värde för bevistemat *genom en likhet mellan uppvisad struktur och tema*. Bevisningen samverkar då sida vid sida.³⁹ Strukturalbevisningen kan därmed beskrivas som icke-kausala bevisfakta i förening eller som indiciebevisning där de olika faktorerna tillsammans har ett bevisvärde för temat på grund av överensstämmelse mellan struktur och tema.⁴⁰ I sådana fall kan strukturen själv konstituera ett bevisfaktum som består av så många indicier att det går att utesluta andra rimliga händelseförlopp.⁴¹ Bevisvärderingsmässigt handlar det om att pröva sannolikheten för bevistemat vid den föreliggande strukturen.⁴²

Strukturalbevisning kan jämföras med att lägga ett pussel. Då man använder denna typ av bevisning försöker man uppvisa en bild av verkligheten som *passar ihop* med bevistemat. Nackdelen är uppenbar eftersom den struktur man visar upp och som man anser passa väl ihop med bilden av bevistemat

³⁶ Diesen (2015), s. 210; Ekelöf, Edelstam & Heuman. (2009), s.25; Schelin (2007), s. 48.

³⁷ Schelin (2007), s. 48 och Diesen (2015), s. 210.

³⁸ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 181.

³⁹ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 216; Diesen (2015), s. 215; Nordh (2013) s. 24f.

⁴⁰ Lainpelto (2012), s. 92f.

⁴¹ Schelin (2007), s. 48 & Diesen (2015), s. 215.

⁴² Nordh (2013), s. 25.

kan i själva verket vara hemmahörande i en annan bild. Vanligtvis är det även så att motparten håller upp en annan tänkbar bild av verkligheten som de argumenterar för att strukturen istället är hemmahörande i. Eftersom att en bedömning av strukturalbevisning görs genom en bedömning av sannolikheten för bevistemat givet strukturen handlar det således att bedöma ett *frekvensförhållande* bestående av hur vanligt det är att bevistemat föreligger vid strukturen för handen. Strukturalbevisningens baksida är att sådana förhållanden har vi vanligtvis enbart en svag uppfattning om, varför det även visar denna typ av bevisnings begränsningar.⁴³

2.2.3 Hjälpfaktum

En annan typ av fakta som har relevans vid bevisvärderingen är hjälpfaktum. De utgör en slags tolkningshjälp då rätten ska värdera ett bevisfaktum.⁴⁴ De ska skiljas från bevisfaktum eftersom att de, istället för att stå i kausal relation till ett bevistema, alltid står i kausal relation till ett bevisfaktum. Hjälpfaktumets betydelse i bevisvärderingen består i att de antingen kan höja eller sänka värdet av ett bevisfaktum.⁴⁵ Ett exempel på ett hjälpfaktum är då ett vittne har dålig syn eller om det exempelvis varit mörkt på brottsplatsen vid iakttagelsen och att detta i sin tur kan påverka vittnets möjlighet att identifiera rätt gärningsperson. Vittnets syn eller siktmöjligheter har givetvis ingen betydelse för bevistemat, men det har relevans för vilket värde vittnets uppgifter kan tillmätas.⁴⁶ På detta vis relaterar alltid ett hjälpfaktum till ett bevisfaktum och kan aldrig ha ett bevisvärde för bevistemat.⁴⁷

Distinktionen mellan bevisfaktum och hjälpfaktum är viktig, eftersom att olika omständigheter så som icke kausala bevisfaktum kan användas som hjälpfaktum istället för att bevisfaktum. På detta vis får man undersöka hur olika omständigheter används, om de används för att höja eller sänka värdet hos annan bevisning talar man om ett hjälpfaktum och om det istället används

⁴³ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 215f.

⁴⁴ Diesen (2015), s. 211.

⁴⁵ Schelin (2007), s. 48f.

⁴⁶ Jfr. Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 182-187.

⁴⁷ Lainpelto (2012), s. 194.

för att öka sannolikheten för bevisemat används det som ett bevisfaktum.⁴⁸ Uppdelningen i ovan nämnda beviskategorier har kritiserats för att vara oklara av just den anledning att en omständighet kan användas på olika vis och då konstituera olika typer av fakta. Man får därför ha i åtanke att omständighetens användning inom ramen för rättsstrukturen även har betydelse för hur den ska klassificeras.⁴⁹

⁴⁸ Diesen (2015), s. 214.

⁴⁹ Lindell (1987), s. 32.

3 Bevisvärdering och erfarenhetsatser

3.1 Den fria bevisvärderingen

I Sverige utgår bevisvärderingen från den fria bevisprövningens princip, och som en följd av denna princip är bevisvärderingen fri vilket innebär att domstolen inte är bunden av legala regler vid värdering av föreliggande bevisning. Det innebär även att det inte uppställs några begränsningar kring vilka kunskapskällor domaren får använda sig av för närma sig sanningen.⁵⁰ Bevisvärderingens mening är att man från existensen av ett eller flera fakta drar en slutsats beträffande sannolikheten av existensen av ett annat faktum.⁵¹ Att bevisvärderingen är fri innebär i detta sammanhang att det inte är reglerat i varken lag eller praxis *vilket värde* ett bevis ska tillmätas i förhand.⁵² Motsatsen till fri bevisvärdering är legal sådan och då har även bevisvärderingen en karaktär av rättstillämpning eftersom det i förväg är bestämt vilket värde ett bevis ska ges.⁵³ Den fria bevisvärderingen kan istället sägas ge uttryck för en slags frihet under ansvar eftersom domstolen vid prövning av bevisningen fritt kan söka referenser för bärighetsprövningen som ska företas.⁵⁴

Trots att inga legala regler uppställs beträffande bevisvärderingen så kan ändå vissa riktlinjer utläsas ur förarbetena till 35 kap. 1 § RB som kan sägas ge uttryck för den fria bevisvärderingen. De är relativt knapphändiga men kan sägas bestå av fyra ben.⁵⁵ En viktig utgångspunkt är dock att de inte föreskriver hur bevisen ska värderas, istället har 35 kap. 1 § RB karaktär av en generalklausul som föreskriver att *allt* ska värderas men inte *hur*.⁵⁶ Den

⁵⁰ NJA II 1943, s. 445.

⁵¹ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 17.

⁵² Schelin (2007), s. 23.

⁵³ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 26.

⁵⁴ Diesen (2015), s. 52.

⁵⁵ Nordh (2013), s. 39.

⁵⁶ Lindell (1987), s. 96.

första riktlinjen innebär att bevisvärderingen inte får ske på ett skönsmässigt vis. Tvärtom betonar lagstiftaren att värdering ska ske på ett *objektivt vis* och stödjas på *skäl som kan förstås av andra förståndiga personer*.⁵⁷ Av detta följer att bevisvärderingen inte får grunda sig på godtycke eller domarens intuition eller subjektiva uppfattning, som följer av objektivitetsprincipen.⁵⁸

Det objektivitetskrav som gäller vid bevisvärdering kan uttryckas som att dess legitimitet är beroende på om det kan förstås av andra förståndiga personer. Detta krav finns det anledning att uppehålla sig vid eftersom att ett sådant tillvägagångsätt kan liknas med att slutsatsen ska vara *intersubjektivt testbar*. I bevisvärderingssammanhang avses då att hypotesen eller teorin ska kunna prövas av andra personer. En sådan prövning, skriver Lindell, är inte möjlig eftersom det förutsätter att alla omständigheter kan *fixeras*. Istället så innehåller bevisvärdering moment som är svåra att beskriva och inte kan fixeras, vilket medför att de varken kan identifieras eller beskrivas som då är en förutsättning för att teorin eller hypotesen ska kunna testas. Om man ändå skulle utgå från att alla nyanser skulle kunna beskrivas är testbarheten av en utomstående part ändå orealistisk då denna person inte närvarat vid huvudförhandlingen. Att förmedla sådana subtila nyanser som exempelvis ett vittnes sätt att tala eller framföra sin berättelse på går inte att beskriva i domskälen utan att sakligheten i dömandet skulle kunna ifrågasättas. Vidare skriver Lindell att kravet är problematiskt då det förutsätter en avgränsning kring kretsen ”förståndiga personer” och vilka som avses. Om man avser en lekman har antagligen denna person ändå inte de kunskaper som en domare beträffande exempelvis att rättsligt kvalificera. Mer korrekt borde iså fall vara att benämna kretsen för ”andra förståndiga domare”. Sammanfattningsvis anser Lindell att kontrollkriteriet för objektivitet i bevisvärderingssammanhang inte är applicerbart på verkliga situationer av bevisvärdering.⁵⁹

⁵⁷ NJA II 1943, s. 446.

⁵⁸ Schelin (2007), s. 22.

⁵⁹ Lindell (1987), s. 108ff.

Som en andra riktlinje beskrivs att bevisvärderingen inte får ske genom *ett helhetsintryck av materialet*.⁶⁰ Detta innebär att domstolen inledningsvis ska pröva bevisningen enskilt, innan de kan dra en generell slutsats. Detta förfarande är även i enklare mål en komplex process och domaren kan för att förenkla beslutsfattandet vara benägen att se till helheten. Risken med detta är nyanser i enskilda bevis, och dess svagheter och styrkor, bortses från varför slutsatserna kan bli felaktiga.⁶¹

Den tredje riktlinjen benämns som en slags *redovisningsskyldighet* där domstolen i domskälen ska klargöra på vilket vis de nått sin slutsats.⁶² Detta kan sägas fungera som en kontroll för domaren att kontrollera sina egna tankegångar kring hur de värderat olika bevis och även upptäcka eventuella brister i sin egen värdering.⁶³ Samtidigt är det en kontrollfunktion på så vis att även utomstående ska kunna kontrollera bedömningen som gjorts.⁶⁴

Den sista riktlinjen innebär att domstolen vid bevisprövningen är begränsad till det material som förekommit vid förhandlingen och domstolen får således inte själv skaffa sig kännedom om relevanta omständigheter. Man kan därför säga att en *begränsning till processmaterialet* sker genom detta uttalande. Dock menar lagstiftaren att detta inte hindrar domstolen från att ta hänsyn till omständigheter som är *allmänt veterliga* eller *erfarenhetssatser* som domstolen känner till. I den mån tillämpningen av erfarenhetssatser ligger utanför området av allmän bildning och livserfarenhet ska domaren inte lita på sin egen sakkunskap.⁶⁵ Av detta kan slutsatsen dras att domaren inte får använda sig av sitt privata vetande, men detta förbud omfattar inte omständigheter som är allmänt veterliga, det vill säga notoriska fakta eller allmänna erfarenhetssatser.⁶⁶

⁶⁰ NJA II 1943, s. 446.

⁶¹ Nordh (2013), s. 40.

⁶² NJA II 1943, s. 446.

⁶³ Nordh (2013), s. 41f.

⁶⁴ Lindell (1987), s. 103.

⁶⁵ NJA II 1943, s. 446.

⁶⁶ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 29f.

3.2 Erfarenhetssatser

Bevisvärderingen skiljer sig åt från annan rättskipande verksamhet då det handlar om en mental process.⁶⁷ Det är inte heller tal om en enkel sådan intellektuell process, tvärtom karaktäriseras den av svåra avvägningar av samband mellan olika omständigheter som både kan tala för och emot bevisemat samt utöver detta en rad hjälpfaktum som även kan förstärka eller försvaga ett bevisfaktums bevisvärde.⁶⁸ Då domstolen bevisvärderar gäller det för dem att sortera bevisfaktum till rätt bevisema och sedan bedöma varje bevisfaktum var för sig med tillhörande erfarenhetssats och hjälpfaktum.⁶⁹ Det är först efter en enskild analys av samtliga bevis, där alla bevisfaktum tillmätts ett bevisvärde, som slutligen en sammanvägning kan göras för att undersöka huruvida bevisningen når upp till beviskravet för varje bevisema. I doktrin anges att denna slutliga sammanvägningen måste göras *intuitivt* eftersom vi aldrig har någon livserfarenhet som kan beskriva en så specifik och unik händelse som den som är för handen då bevisemat bedöms med alla dess tillhörande bevisfaktum.⁷⁰

Då domstolen har att pröva och värdera föreliggande bevisning och dess överensstämmelse med bevisemat, använder de sig av vad som lagstiftaren benämner erfarenhetssatser. Det handlar om en slags referens, eller ett antagande om verkligheten, dit beviset kan relateras.⁷¹ Erfarenhetssatserna utgör därmed ett oerhört centralt begrepp i bevisrätten då de konstituerar relationen mellan bevisema och bevisfaktum. Erfarenhetssatsen kan därmed liknas med bryggan som möjliggör att ett bevisfaktum kan betraktas som ett argument för bevisemats existens.⁷² För att utgå från ett sätt att definiera en erfarenhetssats kan det beskrivas som ett ”*påstående om sambandet mellan två företeelser, där påståendet gäller generellt för dessa*”⁷³. Den bildas

⁶⁷ Fitger m.fl., *Rättegångsbalken med kommentar* (2018-12-18, Zeteo), kommentar till 35 kap 1 § RB.

⁶⁸ Diesen (2015), s. 72f.

⁶⁹ Ekelöf, Edelstam & Heuman. (2009), s. 180.

⁷⁰ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 193.

⁷¹ Diesen (2015), s. 53.

⁷² Lindell (1987), s. 103.

⁷³ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 15.

genom induktion, vilket innebär att man från ett antal enskilda fall drar en slutsats kring ett generellt samband.⁷⁴ En erfarenhetssats som skapas genom induktion är på detta vis något mer än enbart de iakttagna fallen, utan säger även någonting om de fall som erfarenhetssatsen avser.⁷⁵ På detta vis har erfarenhetssatsen karaktär av en generalisering, som baserat på det vetenskapliga värdet av generaliseringen kan utgöra allt från en naturlag till en fördom.⁷⁶ Oavsett grad på denna generalisering så talar en sådan aldrig om hur det faktiskt ligger till i det enskilda fallet, utan istället hur något *vanligen* är. Erfarenhetssatsen är således av helt abstrakt och hypotetisk karaktär och kan inte ensamt tillmätas något bevisvärde.⁷⁷

Till skillnad från då erfarenhetssatsen innehåll skapas genom induktion tillämpas den i bevisvärderingssammanhang deduktivt på det enskilda fallet.⁷⁸ Deduktion innebär att ”*logiskt härleda utifrån givna förutsättningar*”⁷⁹ eller annorlunda uttryckt att man från en allmän regel drar en slutsats beträffande ett enskilt fall.⁸⁰ Det krävs då att erfarenhetens innehåll prövas mot de faktiska omständigheterna i fallet. Oftast resulterar en sådan prövning i att erfarenhetssatsen med högre eller lägre grad sannolikhet är tillämplig.⁸¹ Att likna användandet av erfarenhetssatser inom ramen för bevisvärdering med deduktion, är i faktiska situationer missvisande skriver Diesen. Anledningen till detta är att bevisvärdering handlar om *fastställande av fakta*, som om så kan fastställas, aktualiserar en rättsföljd. Prövningen handlar om att fastställa om ett faktum föreligger. Denna bedömning görs visserligen i ett sammanhang där orsakssamband är en viktig del, men själva bedömningen är av empirisk art. Därför är det domstolens samlade erfarenhet och kunskap om samband mellan bevis och bevistema som är grunden i

⁷⁴ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 19.

⁷⁵ Lindell (1987), s. 215.

⁷⁶ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 281.

⁷⁷ Schelin (2007), s. 49.

⁷⁸ Schelin (2007), s. 51 och Lindell (1987), s. 215.

⁷⁹ Nationalencyklopedin, *deducera*,

><http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/deducera>< (hämtad 2019-01-02).

⁸⁰ Lindell (1987), s. 215.

⁸¹ Schelin (2007), s. 51.

prövningen. På detta vis är slutsatserna, och säkerheten av dessa, beroende av vilka grunder domarens övertygelse vilar på beträffande dessa samband och kvalitén av dessa kunskaper och referensramar. Säkerheten i slutsatsen är därmed relativ, och inte absolut.⁸²

3.2.1 Allmänna, särskilda och notoriska erfarenhetssatser

I förarbetena till 35 kap. 1 § RB anges att domstolen får använda sig av erfarenhetssatser som ligger inom allmän bildning och livserfarenhet, men i den mån erfarenheten ligger utanför detta område ska de inte förlita sig på sin egen sakkunskap.⁸³ Detta synliggör skillnaden mellan vad som kallas *allmänna* och *särskilda* erfarenhetssatser. De allmänna erfarenhetssatserna grundar sig på allmän kunskap, livserfarenhet och föreställningar om relevanta samband.⁸⁴ Ofta är dessa allmänna erfarenhetssatser notoriska och behöver därför inte bevisas.⁸⁵ I 35 kap. 2 § 1 st. RB stadgas att "*för omständighet, som är allmänt veterlig, kräves icke bevis*". Sådana omständigheter kallas notoriska fakta och för sådana omständigheter krävs inga bevis utan domstolen förutsätts ha kunskap om dem.⁸⁶ Notoriska fakta är omständigheter som är allmänt veterliga. Det är dock inte helt enkelt att avgöra när en omständighet är allmänt veterlig och därmed notorisk. En utgångspunkt är att det är bevisfakta, hjälpfakta och erfarenhetssatser som alla känner till och som är helt självklara faller inom området för vad som anses vara notoriskt.⁸⁷ Det kan å ena sidan låta självklart att det vore orimligt ur ett processekonomiskt perspektiv att behöva redogöra för och pröva rena självklarheter. Men å andra sidan är det även så att bestämmelsen tillåter att omständigheter får tas för givet som sedan kan läggas till grund för domen. Det uppställs för sådana omständigheter inget krav på bevisning eller att

⁸² Diesen (2008), s. 395f.

⁸³ Se ovan avsnitt 3.1.

⁸⁴ Schelin (2007), s. 50.

⁸⁵ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 281.

⁸⁶ Nordh (2013), s. 42.

⁸⁷ Fitger m.fl., *Rättegångsbalken med kommentar* (2018-12-18, Zeteo), kommentar till 35 kap 2 § och Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 59.

omständigheten överhuvudtaget nämnts under huvudförhandlingen och därmed blivit en del av processmaterialet.⁸⁸

Särskilda erfarenhetssatser är istället specifik sakkunskap inom områden som inte är allmänt kända. Sådan kunskap kan exempelvis vara medicinsk-, psykologisk- eller teknisk kunskap som vanligtvis grundar sig i empiri. För att domstolen ska kunna ta del av sådana erfarenhetssatser krävs vanligtvis att en sakkunnig förordnas.⁸⁹ Ur bevisvärderingssynpunkt är skillnaden mellan de allmänna och särskilda erfarenhetssatserna viktiga, eftersom att information som ges av en sakkunnig behandlas som bevisning varför själva erfarenhetssatsen i sig ska underkastas värdering för att utröna dess vetenskapliga värde innan denna tillämpas. Även tillämpning av den särskilda erfarenhetssatsen sker ofta av den sakkunnige varför dennes resonemang och slutsatser också ska bevisvärderas för att utröna om materialet tillåter slutsatserna som den sakkunnige dragit.⁹⁰

3.2.2 Osäkra erfarenhetssatser

Eftersom erfarenhetssatsen i själva verket är grundläggande för hur bevisningen förstås är det av intresse att redogöra för dess eventuella innehåll i vissa fall.⁹¹ I bevisvärderingssammanhang är de flesta erfarenhetssatser vi har att utgå från skapade genom *osystematiska induktioner* beträffande verklighetssammanhang som vi tillgodogjort oss under vår livstid. De utgör på detta vis inte en naturlag utan är istället vaga frekvenssatser, som inte är baserade på några siffermässiga uppskattningar. De anger bara ungefär hur något vanligen är. Då erfarenhetssatsen i sig är osäker, kommer även slutsatser som dras med hjälp av en sådan inneha samma inneboende osäkerhet.⁹² Till skillnad från ett antagande som utgörs av om A så *alltid* B, utgör vanligen erfarenhetssatser som används i bevisvärdering av om A så *oftast* eller *vanligen* B. Vid det senare fallet behöver inte B nödvändigtvis

⁸⁸ Jfr. Lindell (2007), s. 52f. och Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 58. Se även 17 kap 2 § och 30 kap 2 § RB.

⁸⁹ Schelin (2007), s. 49f.

⁹⁰ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 281ff.

⁹¹ Jfr. ovan s. 27.

⁹² Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 20.

följa av A, medan den slutsatsen är legitim om det avser det tidigare förhållandet. Användningen av vaga erfarenhetssatser är därmed alltid mer problematiskt och det finns därav incitament för domaren att utvärdera ifall det finns omständigheter i det enskilda fallet som gör att erfarenhetssatsen inte är tillämplig.⁹³

Dessa vaga erfarenhetssatser utgörs av generaliseringar som vi gjort i vårt vardagsliv. I sig är det inte särskilt märkligt att man lever efter sådana tumregler, eftersom det är bekvämt och gör att man kan förstå sin omvärld. I bevisvärderingssammanhang däremot kan det vara problematiskt att använda sig av dem, dels för att de till sin karaktär är osäkra, men även för att de även ibland kan vara direkt felaktiga, trots att människor på ett allmänt plan är ense om dem. De kan övergå till fördomar, som kan beskrivas som en generalisering som utgörs av för få iakttagna fall eller inga iakttagna fall alls. Gränsen mellan fördomar och empiriskt underbyggda erfarenhetssatser blir därmed flytande. Det är således inte bara problematiskt att erfarenhetssatsen är vag, i bemärkelsen att de kan vara svåra att tillämpa då de bara anger på ett ungefär hur något vanligen är. Den är även problematiskt eftersom, trots att vi är eniga om erfarenhetssatsen, behöver den inte vara *sann*. Domstolen måste, för att inte släppa fram sådana erfarenhetssatser, själva kritiskt granska de erfarenhetssatser som processmaterialet aktualiserar vid de fall en sakkunnig inte förordnas.⁹⁴

Erfarenhetssatsen ska, teoretiskt sätt, givetvis inte utgöras av subjektiv erfarenhet utan av objektiv sådan. Då domare bildat sig egna erfarenhetssatser som att exempelvis ”poliser aldrig ljuger” ska de inte använda dem som referenser vid värderingen av en polis vittnesmål. Det är dock svårt att komma ifrån, särskilt vid fri bevisvärdering, att domaren låter sina subjektiva referenser och preferenser inverka på bedömningen som företas.⁹⁵ Själva karaktären av erfarenhetssatsen som vag, och därmed de svårigheter som

⁹³ Lindell (1987), s. 220.

⁹⁴ Lindell (1987), s. 222f.

⁹⁵ Diesen (2015), s. 54.

finns med att definiera den i objektiva termer, medför att det alltid lämnas ett utrymme för en viss subjektivism i bevisvärderingen då sådana tillämpas. Man skulle kunna likna detta med en paradox i bevisvärderingen, eftersom att då erfarenhetssatsen hade varit exakt hade det inte heller varit fråga om just fri bevisvärdering.⁹⁶

Det händer givetvis att situationer förekommer då domarna inte har tillgång till en erfarenhetssats som processmaterialet realiserar. Det kan dock vara så att domaren har tillgång till en liknande erfarenhetssats, där möjligtvis en komponent saknas eller är överflödiga. Man kan då tala om att tillämpa denna erfarenhetssats analogt. Att avgöra huruvida en sådan analog kan göras beror på hur viktig denna överflödiga eller saknande komponent är, och en analys av detta förhållande måste göras för att kunna landa i en slutsats om erfarenhetssatsen kan tillämpas analogt. Svårare är det om domaren inte överhuvudtaget har någon erfarenhetssats att tillämpa. Man skulle i sådana fall kunna tala om fiktiva erfarenhetssatser som då helt enkelt innebär att man gissar hur denna skulle sett ut om den fanns.⁹⁷

3.2.3 En partisk bearbetning

Eftersom att en erfarenhetssats kan jämföras med en generalisering, och oftast lutar en sådan åt vad som anses vara mer eller mindre sannolikt i en situation, resulterar även detta i att användandet av erfarenhetssatser innebär att personer kommer *gynnas* respektive *missgynnas* då sådana används i bevisvärdering. En person som agerar i enlighet med en viss erfarenhetssats kommer bli gynnade av den, medan omvänt de som inte lever upp till den kommer missgynnas. Användningen av erfarenhetssatser utgör därmed ett element som indikerar att bevisvärderingen inte alltid karaktäriseras av opartiskhet och sker så förutsättningslöst som man tänker att den är.⁹⁸

⁹⁶ Lindell (1987), s. 97f.

⁹⁷ Lindell (1987), s. 228f.

⁹⁸ Lindell (1987), s. 225.

Även som en undergrupp till de notoriska omständigheterna finns säkerligen vissa typer av generaliseringar, sunt förnuft-resonemang och stereotypa uppfattningar som säkerligen uppfattas som fakta av vissa människor.⁹⁹ En stereotyp kan beskrivas som en *”uppsättning av starkt förenklade föreställningar om viss företeelse särsk. i fråga om viss kategori människor”*¹⁰⁰. Stereotypa uppfattningar är inte en fullständigt representativ bild av verkligheten, utan snarare är det en möjlig bild av en verklighet dit vi anpassat oss. Föreställningar om kön och brottsligt beteende är exempel på stereotypa uppfattningar. Faktumet att någon eller något passar in i en sådan förenklad bild kan medföra att vissa psykologiska mekanismer aktiveras och det vara svårare för en person att berätta en historia som avviker från det fack som de anses tillhöra. På detta vis kan de istället få en slags förklaringsbörda för de omständigheter som inte överensstämmer med den stereotyp som de anses tillhöra.¹⁰¹

3.2.4 Subsumtionsmodellen

För att bevisvärderingen ska kunna ske på ett godtagbart vis är det oerhört viktigt att en metod som befrämjar objektivitet används. Om domarens intuition tillåts spela en avgörande roll vid bevisvärderingen ökar även utrymmet för att fördomar används. För att detta ska undvikas krävs att en slutledning i två led företas, där det både krävs att erfarenhetssatsen är inordnad under en gemensam norm för verklighetsuppfattning, men även att subsumtionen i sig, det vill säga slutledningen av premisserna, sker på ett objektivt godtagbart vis.¹⁰²

Oavsett vilken bevisteoretisk modell man tar avstamp i, så förklaras erfarenhetssatsens användning i form av den subsumtiva förklaringsmodellen. Antingen försöker man subsumera *händelsen* under en optimal erfarenhetssats för att göra en sannolikhetsbedömning eller så

⁹⁹ Lindell (2007), s. 28.

¹⁰⁰

Nationalencyklopedin, *stereotyp* >[http://www.ne.se/ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/stereotyp-\(1\)<](http://www.ne.se/ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/stereotyp-(1)<) (hämtad 2019-01-02).

¹⁰¹ Lindell (2007), s. 28ff.

¹⁰² Diesen (2015), s. 55.

försöker man subsumera *beviset* för händelsen under en erfarenhetssats. Det gör antingen händelsen sannolik eller att beviset gör händelsen sannolik, men erfarenhetssatsen är i båda fallen förklaringen till denna bedömning.¹⁰³ Subsumtionsmodellen innebär att man försöker subsumera en händelse under en generell lag för att på så vis förklara den eller förutsäga den. Modellen används vanligen på empiriska lagar inom naturvetenskapen. Metoden utgår från ett lagpåstående, exempelvis ”om A och B så C”. Detta lagpåstående utgör förklaring till varför C föreligger om A och B även gör det. Det kan även sägas vara en förutsägelse eftersom att påståendet säger att om A och B föreligger kommer C kunna förutspås. Skillnaden på en förklaring eller en förutsägelse är om C inträffat eller inte, den är således tidsmässig. Vid en förklaring har C inträffat, medan detta inte är fallet vid en förutsägelse. Det är med viss svårighet man övertar denna modell i sammanhanget där en händelse eller ett bevis ska subsumeras under en erfarenhetssats. Dels eftersom att en erfarenhetssats inte är utformad på samma absoluta vis, istället är en mer korrekt liknelse att säga att en erfarenhetssats kan uttryckas ”Om A och B så *vanligen* C”. Förklaringen av att C inträffat blir därmed enbart av *sannolikhetskaraktär*. Vidare är det dels problematiskt eftersom man inte, som till skillnad från naturvetenskapen, har att göra med yttre objektiva omständigheter, utan istället om handlandet hos en individ. Exempel på frågor som kan bedömas är handlandets avsikt och ändamål.¹⁰⁴

3.2.5 Allmänt respektive privat vetande

Domstolen är bunden till processmaterialet då de bevisvärderar, men denna bundenhet avser inte notoriska omständigheter eller erfarenhetssatser.¹⁰⁵ Däremot uppställs som krav på den allmänna erfarenhetssatsen att den ska ligga inom området för allmän bildning och livserfarenhet.¹⁰⁶ För de notoriska omständigheterna krävs det att det är omständigheter som alla med säkerhet känner till.¹⁰⁷ Det går därmed att legitimera användningen av både

¹⁰³ Lindell (1987), s. 219.

¹⁰⁴ Lindell (1987), s. 216ff.

¹⁰⁵ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 29f.

¹⁰⁶ Se ovan avsnitt 3.1.

¹⁰⁷ Se ovan avsnitt 3.2.1.

en erfarenhetssats samt en notorisk omständighet *om* de är allmänt kända eller utgörs av en slags allmän livskunskap, och inte utgörs av domarens privata, subjektiva, vetande.¹⁰⁸

Det kan dock vara svårt att dra denna skiljelinje. Domstolen får givetvis inte låta subjektiva uppfattningar styra bevisvärderingen, men ibland kan det vara svårt att avgöra om en uppfattning enbart grundar sig i personliga skäl eller om det är en övertygelse som även andra delar. Det är inte svårt att rationalisera sina egna övertygelser och betrakta dem som förståndiga och därav sådana som kan förstås av andra förståndiga personer. Till detta hör även att domaren kan tendera att styras allt för mycket av sin egen personliga livserfarenhet och kunskap trots att denna inte alls behöver vara representativ för målet i fråga. Många gånger handlar istället de situationer som domstolen har att värdera om situationer som är obekanta för dem varför det är viktigt att domstolen har kunskap om sociala, kulturella och ekonomiska förhållanden kan ha betydelse för hur personer fungerar, resonerar och agerar.¹⁰⁹

Notorietetens krav på allmänt kända omständigheter är även det svårfångat eftersom det kan växla beroende på yttre omständigheter och tiden.¹¹⁰ Ett specifikt ortsförhållande kan mycket väl vara notoriskt vid en tingsrätt eftersom det ligger i dess direkta närområde, men detta förhållande behöver inte alls vara notoriskt vid en tingsrätt belägen 60 mil därifrån.¹¹¹ En annan faktor av betydelse för vad som anses vara notoriskt är den kunskapsutveckling som sker över tid. Personer födda på 50-talet kanske har allmänna kunskaper om bibeln som 90-talisterna inte i samma utsträckning har. Samtidigt finns det även kunskap som är bestående över tid, exempelvis verkar alla veta att en kvinna är gravid i ungefär 9 månader.¹¹² Det kan därför vara svårt att i vissa fall dra en tydlig skiljelinje mellan vad som är att betrakta

¹⁰⁸ Mellqvist (2013), s.755

¹⁰⁹ Nordh (2013), s. 39 och 45.

¹¹⁰ Lindell (2007), s. 61 & Ekelöf (2009), s. 59.

¹¹¹ Jfr. exempelvis Nordh (2013), s. 44. Men liknande exempel belyses både av Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009) samt Lindell (2007).

¹¹² Lindell (2007), s. 61.

som notoriskt och inte. En omständighet kan mycket väl kunna tänkas vara notorisk för en viss grupp av personer, exempelvis en yrkesgrupp. Dock krävs det i princip att *alla* ska ha kännedom om omständigheten för att den ska betraktas som notorisk.¹¹³

Vad som kan komplicera möjligheten att dra denna skiljelinje ytterligare är att det sällan går att utläsa från domskälen vilka erfarenhetssatser som domstolen har grundat sina beslut på.¹¹⁴ Istället är det vanligare att det förekommer mer standardiserade formuleringar i domskälen beträffande bevisvärderingsfrågor vilket skulle kunna indikera på att det är svårt för domstolen att uttrycka sig i ord som förklarar och övertygar om bedömningen. Förekomsten av sådana formuleringar skulle kunna förklaras med att det finns resonemang som inte redovisas i texten.¹¹⁵ Detta är problematiskt eftersom att då detta inte görs får domstolen aldrig möjlighet att själv ifrågasätta eller bli ifrågasatta beträffande sina resonemang. Ett annat problem är att det inte brukar finnas ett facit, en domare får sällan reda på om utfallet av bevisvärderingen faktiskt var korrekt eller om det överensstämde med verkligheten.¹¹⁶ Frågan beträffande den tysta kunskapen och dess innehåll kvarstår därför.¹¹⁷

I vissa fall kan man dock gissa sig till vad erfarenhetssatsen består i, genom att se hur den tillämpas. Själva översatsen, det vill säga erfarenhetssatsen, redovisas inte utan tas vanligtvis som en självklarhet. Dock kan man i vissa fall se hur den tillämpas i det enskilda fallet. Genom exempelvis formuleringar om huruvida det anses sannolikt eller inte att en person haft uppsåt om man är en *skötsam person*, indikerar på att det finns en bakomliggande generalisering beträffande hur en skötsam person betar sig. Om en uppfattning omfattas av en slags *kollektiv värdering* som delas av många medborgare är det inte heller ett utslag av domarens privata vetande.

¹¹³ Lindell (2007), s. 58 och Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 59.

¹¹⁴ Schelin (2006), s. 52.

¹¹⁵ Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009), s. 174.

¹¹⁶ Bladini (2013), s. 208.

¹¹⁷ Jfr. Lindell (2007), s. 15.

Det kan dock finnas en diskrepans mellan erfarenhet som omfattas av många medborgares konsensus och vad som är empiriskt belagt. Som exemplet ovan beträffande hur en skötsam person agerar är något som är knappast empiriskt belagt.¹¹⁸

För att nämna ett exempel där erfarenhetssatsens empiriska stöd i beteendevetenskaplig forskning har diskuterats är de kriterier som används vid tillförlitlighets- och trovärdighetsbedömningar.¹¹⁹ Det empiriska stödet har i vissa delar visat sig vara svagt, om än inte obefintligt.¹²⁰ På detta vis aktualiseras frågan huruvida användandet av sådan kunskap verkligen kan anses vara objektiv, och därmed i enlighet med de krav som uppställs på bevisvärderingen i allmänhet.¹²¹ Lagman Mikael Mellqvist¹²² skriver exempelvis beträffande de kriterier som Högsta domstolen utformat vid tillförlitlighet- och trovärdighetsbedömningar av muntliga utsagor består av subjektiva åsikter och fördomar. Då sådan kunskap indirekt gestaltas som objektiv skapar vi en slags legitimitet kring den dömande verksamheten som kan resultera i mycket ingripande åtgärder för den enskilda. Om det hade varit omvänt, att det erkändes att bedömningarna vilade på mer subjektiva uppfattningar hos domaren vid bedömningstillfället, hade legitimiteten kunnat ifrågasättas. Det är därför mer bekvämt att förklä bevisvärderingen i skenet av att den företas objektivt och med vetenskaplig grund, även om detta i själva verket inte är sant.¹²³

¹¹⁸ Lindell (1987), s. 224ff.

¹¹⁹ Se t.ex. Schelin (2006) och Mellqvist (2013)

¹²⁰ Mellqvist (2013), s. 771.

¹²¹ Mellqvist (2013), s. 775.

¹²² Lagman vid Gotlands tingsrätt samt Hedersdoktor vid Stockholms Universitet.

¹²³ Mellqvist (2013), s. 775f.

4 Ett socialkognitivt perspektiv på stereotyper

I vårt långtidsminne lagras alla våra tidigare erfarenheter, kunskaper och färdigheter.¹²⁴ Minnets betydelse för vår kognition är grundläggande för princip allt vi gör i livet, och man kan säga att förmågan att minnas det förflutna krävs för att kunna hantera de flesta saker vi gör i nutid. Det är genom förmågan att lagra minnen och information för att använda sig av vid ett senare tillfälle som vi har möjlighet att förstå framtida händelser mot bakgrund av vår tidigare erfarenhet. Även tänkanden och problemlösning är starkt beroende av den erfarenhet vi har sedan tidigare.¹²⁵

Till stor del lagras information i långtidsminnet i kognitiva *scheman*.¹²⁶ Scheman är mentala representationer som utgörs av våra samlade erfarenheter i det förflutna. Vid inkommande intryck analyseras de genom att jämföras med tidigare erfarenhet som redan finns lagrat i långtidsminnet. Denna bearbetning av ny information med hjälp av scheman medför att det ibland krävs att informationen anpassas för att passa in i ett befintligt schema, vilket resulterar i att den måste förvrängas för att bevaras eller att informationen går förlorad. Scheman är därför intressanta eftersom de indikerar att den varseblivning och det vi minns till följd av de kan ändras och förvrängas för att matcha ett befintligt schema. Det är även intressant ur aspekten att ny information analyseras och förstås utifrån tidigare kunskap och erfarenhet.¹²⁷

Stereotyper kan beskrivas som färdiga scheman för vissa typer av människor.¹²⁸ Det är en mental representation av en grupp och dess medlemmar, och utgör en kognitiv struktur. Stereotypen lever sitt eget liv då den organiserar och interagerar den inkommande informationen genom att

¹²⁴ Chirstiansson & Montgomery (2008), s. 92.

¹²⁵ Groome (2010), s. 173.

¹²⁶ Chirstiansson & Montgomery (2008), s. 92.

¹²⁷ Groome (2010), s. 32 och s. 179.

¹²⁸ Gilovich m.fl.,(2016), s. 17.

fokusera på och sortera bort information. Även informationsbehandlingen som sker färgas av informationen i det stereotypiska schemat. Stereotyper är av intresse eftersom deras innehåll skapas genom den *sociala kontext som omringar individen*, och dess användning leder till *social orättvisa*.¹²⁹ Det handlar om att vissa attribut eller egenskaper anses vara karaktäristiska för medlemmar ur en speciell grupp. Det utgör en slags kategorisering av människor som utgår från tanken att en individ inte enbart är en individ utan även en del av en grupp, där föreställningarna vi har om gruppen indirekt projiceras på individen.¹³⁰ Anledningen till att en sådan kategorisering sker är för att underlätta processandet av informationen i vår omgivning genom att skapa och placera oss själva och andra i sociala grupper med anledning av gemensamma attribut. På detta vis skapas ordning i tillvaron genom kunskapen om vad man kan förvänta sig av andra. Så fort sociala grupper skapats utvecklas även antaganden om gruppen och dess medlemmar.¹³¹

Stereotyper är till sin natur en produkt av samhället eftersom att de härrör från samhället och är gemensamma för många människor. En social och kulturell representation av en grupp kan därmed kallas en *samhällelig stereotyp*. Sådana stereotyper kan enkelt beskrivas av samtliga medlemmar inom den kultur vari den existerar och är allmänt delad. Dess existens kan beskrivas som en del av en kultur och därmed existera bakom individerna och grupperna som utvecklar den. En stereotyp som en individ har angående en grupp kan kallas en *individuell stereotyp*. Det finns säkerligen stora likheter mellan dessa två, men det är allt för enkelt att säga att de är identiska.¹³²

4.1 Konsekvenser av stereotyper

Utgångspunkten är att stereotyper är något oundvikligt och en del av hur människan kategoriserar intryck. Det är inte bara grupper av människor som kategoriseras utan det skapas scheman beträffande de flesta saker i vår

¹²⁹ Augoustinos, Walker & Donaghue (2014), s. 234.

¹³⁰ Gilovich m.fl (2016), s. 397.

¹³¹ Kite & Whitley (2016), s. 97.

¹³² Augoustinos, Walker & Donaghue (2014), s. 234.

omgivning så som för föremål och färger. Scheman hjälper oss att på ett mer effektivt vis processa den stora mängd information som förekommer ständigt i vår omvärld. Stereotyper är således en naturlig följd av hur människor är skapta för att lagra och processa information. Men stereotyper kan även leda till en snedvridning i vår kognition för hur vi uppfattar andra och kan vara felaktiga och sakna validitet. Att använda sig av stereotyper är en partisk bearbetning, och för det fall en stereotyp används som helt saknar validitet kan den vara särskilt skadlig. Till detta hör att det är relativt enkelt för oss att just skapa validitet kring en föreställning vi har om en viss grupp genom att information om individen aktivt väljs ut och används för att bekräfta och stödja föreställningen.¹³³

Då kategorisering av människor i olika grupper sker resulterar det i en kognitiv effekt så en tydlig skiljelinje dras mellan *oss* och *dom*.¹³⁴ Man kategoriserar sig själv som en medlem i en grupp, ingruppen, och personer som inte kategoriseras dit betraktas som medlem i en utgrupp.¹³⁵ Det anmärkningsvärda med denna typ av kategorisering är med vilken enkelhet som människan gör sådana indelningar av personer i olika grupper. Även helt godtyckliga kategoriseringsfaktorer resulterar i att skiljelinjen mellan oss och dem dras, och detta kallas *the minimal group paradigm*. Det visar hur in- och utgrupper skapas med grund i de minsta skillnaderna.¹³⁶

När gruppindelningen kommit till stånd ser man genast *mindre* olikheter inom gruppen samt *större* olikheter mellan grupperna. I en studie delades deltagarna in i två grupper, på helt godtyckliga grunder, och fick sedan i uppgift att besvara en attitydenkät. Denna enkät skulle besvaras genom att deltagarna skulle fylla i en beträffande sig själva, en beträffande hur de trodde medlemmar i deras egen grupp svarat och slutligen en beträffande hur medlemmar ur den andra gruppen svarat. Resultatet visade att deltagarna *trodde* att medlemmar i deras ingrupp var mer lika dem själva än personer i

¹³³ Gilovich m.fl. (2016), s. 417ff.

¹³⁴ Kite & Whitley (2014), s. 98.

¹³⁵ Gilovich m.fl (2016), s. 420.

¹³⁶ Kite & Whitley (2014), s. 98.

den andra gruppen. Resultatet är anmärkningsvärt med tanke på att uppdelningen i grupperna inte överhuvudtaget var representativ för det som bedömdes, det vill säga attityder. Följden av detta blir att själva kategoriseringen leder till en snedvridning i hur vi ser på medlemmar från vår egen respektive utgruppen.¹³⁷ En uppdelning i in- och utgrupp resulterar även i att man i högre utsträckning vill belöna den egna gruppen framför den andra. Detta har bekräftats i studier, och sker även om personerna är medvetna om att det inte kommer gynna dem själva att gynna den egna gruppen. Trots detta väljer människor att belöna medlemmar ur den egna gruppen i högre utsträckning.¹³⁸

4.2 Innehållet i stereotyper

The minimal group paradigm visar med vilken enkelhet människan skapar gruppindelningar och förhåller sig till sådana. Däremot har de flesta stereotypa uppfattningar ett innehåll, och hur människor lär sig innehållet i vad som är karaktäristiskt för en viss grupp av människor kan inte förklaras genom *the minimal group paradigm*. Det är visserligen så att till viss del lärs stereotypa uppfattningar ut av föräldrar, media och av egna observationer. Men det finns även vissa kognitiva effekter som kan förklara hur innehållet i stereotyper bildas.¹³⁹

4.2.1 "Dom är alla likadana"

Människor har redan färdigutvecklade stereotyper om vissa grupper och därmed övertygelser om hur de tänker sig att personer som är medlemmar i dessa grupper är. Dock är det även så att människan uppfattar personer från andra grupper annorlunda än personer tillhörande den egna gruppen.¹⁴⁰

Människan tenderar att generalisera i högre grad vad gäller utgrupper och ser större variation bland individerna i ingruppen. Detta kallas *the outgroup*

¹³⁷ Gilovich m.fl (2016), s. 420.

¹³⁸ Kite & Whitley (2014), s. 99.

¹³⁹ Kite & Whitley (2014), s. 100.

¹⁴⁰ Kite & Whitley (2014), s. 100.

homogeneity effekt. Resultatet blir att personer från en utgrupp uppfattas på ett liknande vis. Detta kan bero på att man vanligtvis interagerat mer med personer tillhörande en ingrupp, och därmed själv upplevt en större variation. Det kan även finnas en slags motivation för en person att särskilja sig från personerna i den grupp man tillhör själv eftersom människan gärna vill betrakta sig som en unik individ. Denna typ av motivation förekommer inte på samma vis beträffande personer i en utgrupp då själva gruppindelningen i sig konstituerar en skillnad. Antagligen är effekten dock inte bara beroende av detta, utan till förklaringen hör även hur man själv agerar mot personer som tillhör en utgrupp. Om de behandlas som representanter istället för enskilda individer kommer dess person hamna i bakgrunden. Om vi själva betar oss på ett vis med utgångspunkt i att personer från en utgrupp allihopa är likadana kommer vårt beteende i viss mån bli statistiskt. Sannolikheten för att bli bemött likadant av personer som man betar sig likadant mot ökar således.¹⁴¹

4.2.2 Attributionsfelet

Människor har ofta svårt att förstå hur situationen påverkar vårt beteende. Orsaken till ett beteende kan finnas inom oss, interna faktorer, eller utanför oss, externa faktorer. Att placera orsaken till ett handlande i någon av dessa kategorier kallas att attribuera orsaken. Då människor i allmänhet attribuerar orsaker gör de ofta ett första förenklat misstag då de tolkar sin omvärld, det så kallade attributionsfelet.¹⁴² Faktumet är att situationen har stor betydelse för hur vi agerar, och vårt beteende kan många gånger vara ett resultat av den maktsfär vi befinner oss i.¹⁴³ Attributionsfelet innebär att man underskattar det inflytande som de externa faktorerna har och istället attribuerar orsaken av handlandet till faktorer inom människan. Man tänker sig istället att det är faktorer som tro, värderingar, personlighetsdrag och förmågor som är orsakerna till ett handlande. Attributionsfelet innebär helt enkelt att man inte

¹⁴¹ Gilovich (2016), s. 420f. och Kite & Whitley (2014), s. 101.

¹⁴² Törestad (2008), s. 128

¹⁴³ Gilovich m.fl. (2016), s. 8.

ser hur situationen inverkar på vårt beteende i kombination med att man övervärderar interna faktorer som förklaring till ett beteende.¹⁴⁴

Attributionsfelet är särskilt framträdande vid bedömningar av negativt beteende beträffande personer tillhörande en utgrupp. Då en medlem inom den egna gruppen beter sig negativt förklaras agerande i termer av orsaker som härrör från situation medan för utgrupper tillskriver man negativt beteende dess personlighet.¹⁴⁵ I en studie fick deltagarna i uppgift att se på en filmfrekvens som visade två män, en svart och en vit, som var upptagna i en intensiv diskussion. Vid ett tillfälle i filmen utdelade en av männen en knuff. Deltagarnas uppgift var att koda männens beteende i filmen i termer av ”skämtar”, ”våldsam” eller ”ger information”. Deltagare som fick se den vita mannen utdela en knuff tolkade den som ”skämtsam” men denna bedömning ändrades då de istället fick se den svarta mannen utdela knuffen. Då tolkades den som ”våldsam”. Resultaten indikerar att den stereotypa uppfattning som deltagarna har kring olika folkgrupper, spelar roll för hur händelsen tolkas.¹⁴⁶ Den visar även hur knuffen attribuerades till orsaken ”våldsam” då den utdelades av den svarta mannen varför den beskrivs i termer som relaterar till dennes personlighet medan samma knuff som utdelades av en vit man istället förklarades av faktorer som hör till situationen, så som att han ”skämtade”. Av intresse är dock att attributionsfelet inte inträffar på samma vis vid positivt beteende, då hade personer ur utgrupper i viss mån gynnats av detta. Det är dock inte så att positivt beteende tillskrivs en persons karaktär då de är från en utgrupp, utan istället förklaras sådana beteenden i termer av ett utslag av tur eller slump. Samtidigt förklaras den egna gruppens positiva beteenden eller färdigheter som något som härrör från personligheten.¹⁴⁷

Attributionsfelet kan förklara varför stereotyper vidmakthålls, eftersom information inte värderas opartiskt. Istället betonas information som stämmer

¹⁴⁴ Gilovich m.fl. (2016), s. 12.

¹⁴⁵ Kite & Whitley (2014), s. 102.

¹⁴⁶ Gilovich (2016), s. 424.

¹⁴⁷ Kite & Whitley (2014), s. 103.

överens med stereotypen och information som inte är i enlighet med den tonas ned.¹⁴⁸

4.2.3 Distinktivitet och samband

En annan kognitiv mekanism som även kan förklara hur innehåll i stereotyper skapas är det som kallas för *illusoriska samband*¹⁴⁹ och bygger på idén om att stereotyper utgörs av samband mellan en grupp och vad som är karaktäristiskt för denna grupp. Sådana samband, måste för att kunna vara riktiga, även uppfattas på ett korrekt vis av iakttagaren. Ett illusoriskt samband å andra sidan är en effekt av en informationsbearbetning som resulterar i att ett felaktigt samband skapas.¹⁵⁰ Ett sådant samband kan uppkomma enbart på grund av att vi observerar och processar ovanlig information. Eftersom att säregen eller ovanlig information vanligtvis fångar vår uppmärksamhet kommer den stå ut och resultera i att vi minns den bättre. Detta kan i sin tur leda till att informationen blir överrepresenterad i vårt minne.

Illusoriska samband kan särskilt missgynna minoritetsgrupper, eftersom faktumet att en person tillhör en minoritetsgrupp gör att de på grundval av detta uppfattas som mer ovanliga än en person från en majoritetsgrupp. Detta gör att vi minns dem bättre. Då en person från en minoritetsgrupp exempelvis begår brott, som också är en form av information som sticker ut eftersom de flesta medborgare inte begår brott, gör det händelsen dubbelt minnesvärd. Resultatet kan bli att vi upplever det som *vanligare än det egentligen är* när två säregna informationsenheter behandlas ihop. På detta vis kan två enheter av distinkt information leda till att man överskattar dess vanlighet, på grundval av att de just är ovanliga. Trots att fenomenet har bekräftats i studier, kan dess användningsområde i verkligheten diskuteras eftersom det inte är alla säregna variabler i förening som blir överrepresenterade i vårt minne. Det är inte alla ovanliga händelser som finns representerade i vårt minne som

¹⁴⁸ Gilovich (2016), s. 424.

¹⁴⁹ Egen översättning ”illusory correlations”.

¹⁵⁰ Kite & Whitley (2014), s. 106.

upplevs som vanliga. Vilka säregna variabler som paras ihop och därigenom skapar stereotyper, är ett område som behöver undersökas vidare.¹⁵¹

Det förekommer en viss diskussion huruvida media eldar på illusoriska samband. Mediabevakning avviker från verkligheten i dess nyhetsrapportering eftersom det inte är vardagliga händelser som är av intresse. Brottslighet tillhör exempelvis en kategori som intresserar allmänheten, men det tillhör inte egentligen vanligheten att personer begår brott eller blir utsatta för brott.¹⁵² I media förekommer även beskrivningar som är fokuserade på mer extrema beskrivningar av personer ur minoritetsgrupper, så som anarkister i en miljödemonstration eller de mest kontroversiella religiösa ledarna.¹⁵³ På detta vis kan frågan uppstå kring huruvida media faktiskt skapar samband mellan exempelvis brott och vissa etniska grupper, då de porträtteras som antingen gärningsmän eller brottsoffer.¹⁵⁴

4.3 De gemensamma stereotyperna

Givetvis förekommer stereotyper på individnivå, men det finns även stereotyper som är kulturellt delade. Man kan därför fråga sig hur stereotyperna delas och sprids. Det är inte lätt att svara på denna fråga, men forskning tyder på att både media och språket kan ha en betydelse för spridning av vissa stereotyper.¹⁵⁵

Media i alla dess former, så som film, serier, tv och reklam är fyllda med stereotyper och det finns visst evidens för att människor i alla fall *kan påverkas* i sin syn på sociala grupper. Exempelvis utvecklade många personer i USA som bevakade nyheter kring kriget i Irak fördomar om muslimer och personer som i hög grad tittade på nyheter utvecklade liknande fördomar om

¹⁵¹ Gilovich (2016), s. 422f. Det ska även konstateras att detta är en del av det s.k. tillgänglighetsbiasen som beskrivs nedan i avsnitt 5.2.2.2. Jfr. Kahneman & Tversky (1982), s. 13.

¹⁵² Kite & Whitley (2014), s. 108.

¹⁵³ Gilovich m.fl. (2016), s. 423.

¹⁵⁴ Kite & Whitley (2014), s. 108

¹⁵⁵ Jfr. Kite & Whitley (2014), s. 109 och 112.

att svarta personer stod för den största andelen av brottsligheten – något som inte förekom hos personer som inte lika aktivt tittade på nyheter. Det är dock svårt att dra några slutsatser baserat på sådana studier, eftersom att det faktum att det föreligger en viss korrelation mellan media och fördomar inte nödvändigtvis innebär ett samband mellan media och hur stereotyper skapas. Människor kan även välja att konsumera media som är i linje med deras värderingar varför det då på detta vis inte behöver vara en faktor som skapar och återskapar stereotyper.

Språket kan även det ha betydelse för hur stereotyper sprids. Genom att studera hur vi pratar om olika grupper kan man både se underliggande stereotyper men även förklara hur de överförs. Om man benämner någon som den ”kvinnliga läkaren” istället för ”läkaren”, som man med högre sannolikhet hade sagt om det var fråga om en man, får man denna grupp att sticka ut. Även faktorer så som i vilken ordning man sätter ord; kung och drottning kan indikera på en inbördes hierarki, som på detta vis överförs genom språket.¹⁵⁶

4.4 Stereotypers riktighet

Att skilja på en ogrundad generalisering mot en välgrundad sådan är en svår linje att dra, i synnerhet för personer som själva har skapat sig en stereotyp. Ur ett vetenskapligt perspektiv är svaret på om en stereotyp är riktig eller inte *en empirisk fråga*. Ifall sådan forskning bedrivits hade den dock kunnat resultera i att den faktiskt representerar verkligheten och eftersom att de historiskt sätt används för att bibehålla ett slags status que på samhällsnivå kan de tänkbart även göra det fortsättningsvis. Ett sådant oförändrat tillstånd som bygger på stereotypens riktighet kan leda till orättvisor varför resultatet kan vara svårt att stå bakom.¹⁵⁷

På individnivå är det svårt för oss att justera stereotyper då de väl är skapade, detta eftersom vår kognition är utformad att bibehålla dem snarare än att

¹⁵⁶ Kite & Whitley (2014), s. 109ff.

¹⁵⁷ Kite & Whitley (2012), s. 118.

ifrågasätta dem.¹⁵⁸ Det finns givetvis alltid undantag till stereotyper, men för människor som upptäcker detta är det inte så enkelt att man helt lättvindigt ger upp sin tro på stereotypens riktighet. Hur lätt eller svårt det är för människor att göra detta beror på vilket emotionellt värde stereotypen har, om den är idiosynkratisk eller om den har brett stöd. En sak är ändå säker – människor ger *inte* upp sina stereotyper lättvindigt. Istället tenderar de att tolka motbevis på sätt som gör att dess effekt dämpas och stereotypens validitet kan bestå. Det synliggör en av de mest förbryllande frågorna med stereotyper, att bevis som kunnat motsäga dem bortses från.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Kite & Whitley (2014), s. 108.

¹⁵⁹ Gilovich m.fl (2016), s. 425.

5 Ett kognitivt perspektiv på bedömningar

Kognitionspsykologi undersöker mentala processer och hur vi tar in information, förstår denna samt slutligen utnyttjar den.¹⁶⁰ Det är ett område som undersöker en mängd olika mekanismer kopplat till detta, men ett av dess undersökningsområden behandlar logiskt resonerade och problemlösning.¹⁶¹ Det är detta område som står i fokus för detta kapitel.

5.1 Det normativa och det faktiska

Med den kognitionspsykologiska teorin om begränsad rationalitet som introducerades av Professor Herbert A. Simon nyanserades bilden av att människor använder komplicerade normativa rationalitetsteorier då de fattar beslut och gör bedömningar.¹⁶² Innan dess hade man utgått från att normativa teorier som beskrev hur man *borde* resonera för att nå ett rationellt beslut även beskrev hur människor *faktiskt* resonerade.¹⁶³ Den beskrev hur den rationella aktören väljer sitt handlingsalternativ genom att dels utvärdera sannolikheten för utslaget givet varje möjligt alternativ och den potentiella nyttan av varje möjligt alternativ för att efter en sammanvägning av dessa två besluta om det bästa alternativet. Det ultimata alternativet skulle då vara ett som maximerade både sannolikhet för utgången och den eventuella nyttan. Denna typ av rationalitetsmodell har influerat en mängd vetenskapsområden då de utformat sina logiska modeller, däribland juridiken inkluderat.¹⁶⁴

Teorin om *begränsad rationalitet* beskrev istället mänskligt tänkande som oförenligt med en teori som endast utgår från rationalitet då människan helt enkelt inte klarar av att utföra de tankeprocesser som föreskrivits. Då en människa ska utvärdera information som är komplicerad, otillräcklig eller

¹⁶⁰ Groome (2010), s. 27.

¹⁶¹ Jfr. Groome (2010), s. 289.

¹⁶² Gräns (2011), s. 215.

¹⁶³ Gräns (2013a), s. 54ff.

¹⁶⁴ Gilovich & Griffin (2002), s. 1.

osäker gör de inte de uttömmande uträkningar av all möjlig information samt av alla möjliga beslutsalternativ för att nå det absolut bästa alternativet.¹⁶⁵ Istället utnyttjar människan tumregler, så kallade *heuristiker*, som underlättar bedömningsprocessen och utgörs av intuitiva mekanismer. Detta innebär inte i sig att beslutet nödvändigtvis blir irrationellt men att processen som föregår beslutet inte görs genom normativa beslutsmetoder.¹⁶⁶ Teorin om människans begränsade rationalitet och forskning kring heuristiker som följde medförde en kognitiv förklaringsmodell där mänskliga felbedömningar inte förklarades utifrån en motiverad irrationalitet.¹⁶⁷ Detta är dock något som inte uppmärksammats särskilt mycket inom ramen för rättsordningar som använder sig av fri bevisvärdering utan det förutsätts att domarna, genom sitt sunda förnuft och erfarenhet, ska ha möjlighet att värdera bevisningen på ett korrekt vis. Dock bortser man från domarens begränsande kognitiva kapacitet och dess begränsade rationalitet som alla människors tänkande karaktäriseras av.¹⁶⁸

Forskning som avhandlar dessa ämnen brukar benämnas som *heuristik- och biasforskning* och här inbegrips bland annat olika *dual process-teorier*. Heuristik- och biasforskning behandlar heuristiska tumregler och snedvridningar som kan uppkomma på grund av dem, medan dual process-teorier förklarar hur vårt tänkande kan delas upp i en intuitiv del och en analytisk del samt hur dessa två interagerar med varandra vilket medför att de inte fungerar som två separata system.¹⁶⁹

5.2 Heuristiker och bias

Utifrån teorin om människans begränsade rationalitet utvecklade Kahneman och Tversky ett eget perspektiv på människans begränsade rationalitet som blev startskottet på forskningsdisciplinen heuristiker och bias. De trodde att intuitiva bedömningar inte var enklare än normativa

¹⁶⁵ Gräns (2013a), s. 54ff.

¹⁶⁶ Gräns (2011), s. 215.

¹⁶⁷ Gilovich & Griffin (2002), s. 1

¹⁶⁸ Gräns (2013a), s. 108.

¹⁶⁹ Kahneman & Frederick (2002), s. 51.

rationalitetsbedömningar, men kategoriskt annorlunda. Då personer ska bedöma något som är förenat med osäkerhet använder de sig av heuristiker som är enkla och effektiva eftersom att de grundar sig i beräkningar som hjärnan utvecklat och enkelt kan använda. Varje heuristisk tumregel kan dock förenas med olika bias, snedvridningar, då den används.¹⁷⁰ Idag finns en stor mängd litteratur och empiriska undersökningar som bekräftar idén om att människor avviker från normativa modeller då de resonerar. Som exempel på detta är att människor tenderar att bedöma sannolikheter felaktigt, att de testar hypoteser på ett ineffektivt vis, att låta sina val påverkas av irrelevanta sammanhang, att de bortser från alternativa hypoteser då de utvärderar fakta samt en rad andra bias som uppkommer vid informationsbearbetningen.¹⁷¹

Forskning kring heuristiker och bias har visat att människan använder sig av en rad förenklade metoder då de fattar beslut och gör bedömningar. Heuristikerna som används behöver dock inte vara rationella eller ens rimliga alla gånger, och vid bedömningar i enlighet med dessa kan människor fatta beslut som strider mot elementär logik och sannolikheteori. Utifrån detta identifierades en rad bias, systematiska tankefel, då heuristiker används.¹⁷² Det är enklare att undersöka om en människa gör irrationella bedömningar, som strider mot logiska regler, än att undersöka om människan faktiskt tänker rationellt varför heuristik- och biasforskningen har varit inriktad på att identifiera orsaker till tankefel.¹⁷³

Heuristik- och biasforskning kan beskriva risker och felslut då heuristiska metoder används, men den kan även fokusera på att visa att användningen av dem leder till rationella beslut.¹⁷⁴ Att använda sig av heuristiker kan leda intuitionen fel, men det är viktigt att poängtera att forskningen inte ska tolkas som att människan inte är kapabel att fatta rimliga beslut. I de allra flesta fall är människans beslut både rimliga och rationella, men det förekommer

¹⁷⁰ Gilovich & Griffin (2002), s. 3.

¹⁷¹ Stanovich (2011), s. 7.

¹⁷² Gräns (2013a), s. 62.

¹⁷³ Stanovich (2011), s. 6.

¹⁷⁴ Gräns (2013a), s. 64.

situationer då intuitionen inte är berättigad och människan har då svårt att inse detta. Motsatsvis tenderar människor att vara väldigt säkra på deras beslut eller val trots att intuitionen lett dem fel.¹⁷⁵

5.2.1 Det intuitiva och det analytiska

Då man talar om heuristikforskning talar man ofta om intuitionen. Detta förklaras utifrån dual process-teorier, vilka beskriver ett samspel mellan två olika system – det intuitiva och det analytiska. Det intuitiva systemet resonerar med hjälp av heuristiker, medan det analytiska resonerar med stöd av systematiska teorier och regler som finns för att upprätthålla normativa rationalitetskrav.¹⁷⁶

Det finns flera teorier som beskriver resonerandet i termer av två olika processer men där utgångspunkten är mer eller mindre densamma, nämligen att det består av ett mer intuitivt och automatiskt system och ett annat bestående av mer kontrollerat och systematiskt system.¹⁷⁷ Enligt en sådan teori, nämligen den som är utarbetad av Stanovich och West, kan vårt intellekt delas upp i det intuitiva System 1 och det analytiska System 2. Genom en sådan uppdelning är det enklare för oss att förstå vårt intellekt och hur det fungerar.¹⁷⁸ Det ska dock inte förstås som att det är två separata system i hjärnan utan istället handlar det om olika typer och samlingar av *processer* som aktiveras medvetet eller omedvetet.¹⁷⁹ System 1 karaktäriseras av att det är snabbt och associativt medan System 2 är långsamt och regelstyrt.¹⁸⁰

5.2.1.1 System 1 och System 2

Processer som företas i System 1 sker automatiskt och kräver ingen, eller väldigt lite, energi. De är även svåra att kontrollera och modifiera.¹⁸¹

¹⁷⁵ Jfr. Kahneman (2017), s. 10.

¹⁷⁶ Gräns (2013a), s. 65

¹⁷⁷ Jfr. Stanovich (2011), s. 17f.

¹⁷⁸ Kahneman (2017), s. 20.

¹⁷⁹ Stanovich (2011), s. 19. Författaren benämner exempelvis inte det längre som System 1 och System 2 längre av denna anledning utan istället för Typ 1 och Typ 2 processer. Det ska dock konstateras att System 1 och Typ 1 är detsamma, och likaså är System 2 och Typ 2 detsamma, men med olika benämningar.

¹⁸⁰ Kahneman & Frederick (2002), s. 51.

¹⁸¹ Gräns (2013a), s. 65.

Processerna som sker inom ramen för System 1 är i princip obligatoriska då stimulus aktiverar dem.¹⁸² Då vi ser en bild på ett argt ansikte, kan vi inte undgå att tolka det som just argt. Det går inte att bestämma sig för att inte läsa av en persons ansiktsuttryck då vi betraktar dem, det görs automatiskt och utan ansträngning. Detta är ett exempel på kombinationen mellan seende och intuitivt tänkande som System 1 svarar för.¹⁸³

Den mängd processer som System 1 genererar är vi förövrigt inte alla gånger medvetna om. Det följer av System 1:s sätt att arbeta där en inkommande stimulus eller en tanke *associativt aktiverar* en rad andra tankar som i sin tur utlöser andra tankar och resulterar i en stor aktivitet i hjärnan. Ett ord kan väcka minnen och minnen kan väcka känslor som i sin tur har betydelse för hur kroppen reagerar. Bara ett fåtal av dessa tankar och känslor kommer registreras i medvetandet och man kan därmed säga att vår tillgång till vårt intellekt är begränsat.¹⁸⁴ System 1 svarar för att reglera beteenden på grund av känslor, att lösa vissa adaptiva problem, det implicita lärandet samt automatiska associationen till överlärda kunskaper. System 1 utgör en kombination av automatiska och heuristiska processer och som ger sken av en sammansatt helhet.¹⁸⁵

System 2 är däremot analytiskt och dess processer karaktäriseras av att de är långsamma, kontrollerade, analytiska och serieliknande. Processerna som företas kräver energi och kan kontrolleras avsiktligt. De är även relativt flexibla och kan vara styrda av regler.¹⁸⁶ Om vi får i uppgift att räkna ut ett svårare multiplikationstal kommer inte svaret till de flesta av oss automatiskt. Istället får vi hämta fram det kognitiva program som vi lärt oss för att lösa uppgiften. Uppgiften kommer kräva både energi och koncentration. Detta är ett exempel på en process som System 2 svarar för. De processer som företas här upplevs som medvetna, att personen har kontroll och gör medvetna val.¹⁸⁷

¹⁸² Stanovich (2011), s. 19.

¹⁸³ Kahneman (2017), s. 25.

¹⁸⁴ Kahneman (2017), s. 60f.

¹⁸⁵ Stanovich (2011), s. 19f.

¹⁸⁶ Gräns (2013a), s. 65.

¹⁸⁷ Kahneman (2017), s. 26f.

System 2 kan följa regler som finns tillgängliga, vilket System 1 inte kan.¹⁸⁸ System 1 är inte utformad för den nyanserade analys som krävs vid svårare bedömningar, som exempelvis juridiska bedömningar.¹⁸⁹ System 2 klarar dock av att resonera regelstyrkt exempelvis i enlighet med ett visst teoribaserat mönster för att analysera information.¹⁹⁰ Det kan programmera minnet att lyda en viss order, trots att detta går emot en normal reaktion och fokusera på en speciell uppgift.¹⁹¹ Förmågan att koppla in vissa inställningar för att lösa ett problem kallas exekutiv kontroll.¹⁹² Människor har en tendens att följa givna regler, oavsett om de är regler som är kulturellt skapade, personliga eller följer av logiken. Men det är även så att så länge som System 2 har tillgång till dem, har de även förmågan att inte följa dem.¹⁹³

I System 1 kan flera processer företas samtidigt, medan de processer som företas inom System 2 är serieliknade. De företas långsamt och kostar i energi.¹⁹⁴ Det kräver att uppmärksamhet riktas mot uppgiften som är för handen. Av detta följer att det inte är möjligt att utföra två avancerade uppgifter samtidigt, eftersom de konkurrerar om uppmärksamheten.¹⁹⁵ Att processer som företas i System 2 kräver energi och koncentration kommer till ett pris. Att användas sig av det mer analyserande System 2 kräver självkontroll och viljeanstängning, något som enbart finns i en begränsad mängd. Detta resulterar i att människor som utövat självkontroll är mindre benägna att göra det för en efterföljande uppgift. Fenomenet kallas *egodepletion* och innebär att motivationen går förlorad.¹⁹⁶

5.2.1.2 Det snabba svaret och kontrollfunktionen

De allra flesta processer företas inom ramen för System 1, något som inte upplevs som självklart. De utgörs inte av de medvetna och analytiska processerna som är karaktäristiska för System 2 och anledningen till detta är

¹⁸⁸ Kahneman (2017), s. 44f.

¹⁸⁹ Stanovich (2011), s. 20.

¹⁹⁰ Gräns (2013a), s. 65.

¹⁹¹ Kahneman (2017), s. 45.

¹⁹² Kahneman (2017), s. 45.

¹⁹³ Gräns (2013), s. 66.

¹⁹⁴ Stanovich (2011), s. 20.

¹⁹⁵ Kahneman (2017), s. 28f.

¹⁹⁶ Kahneman (2017), s. 49ff.

att processerna är energikrävande.¹⁹⁷ Istället är System 2:s kanske allra viktigaste uppgift att *kontrollera* responsen som System 1 uppkommer med för att vid behov modifiera den. Detta beror på att System 1 *inte är skapt* för att lösa svårare problem, utan istället är heuristikbaserat och skapt för att snabbt leverera ett svar eller bedömning inom rätt område, men inte att göra en välavvägd analys.¹⁹⁸

System 1:s primära uppgift är att nå olika mål, medan System 2 å andra sidan arbetar genom att utvärdera ifall svar stämmer överens med någon form av normativ teori eller metod. Det är dock inte så att båda system är aktiva samtidigt och löser samma problem, utan i viss mån har de egna problemområden och ibland överlappar de varandra. Anledningen till överlappning beror på individens kunskaper, erfarenheter och färdigheter.¹⁹⁹ System 1 utvecklar förvånansvärt komplicerade tankemönster, medan System 2 är det enda som kan tänka i ordnande kedjor.²⁰⁰ De båda systemen är aktiva vid varje vaket ögonblick, men System 1 arbetar automatiskt och System 2 ligger i ett slags viloläge. System 1 tillhandahåller olika svar så som intryck, intuitioner, avsikter och känslor som System 2 kontrollerar och överväger. Ifall System 2 godkänner dem blir dessa svar en del av våra övertygelser. Det är vanligtvis så här de båda systemen arbetar ihop och att System 2 antar förslagen som uppkommer inom System 1 utan att modifiera dem.²⁰¹

System 2:s huvuduppgift är dock att vid behov åsidosätta responser från System 1. På detta vis övervakas samtliga responser från System 1 av System 2. Denna kontroll är dock inte alla gånger så stark som man hade velat önska vilket medför att intuitiva bedömningar kan släppas igenom *trots* att det strider mot vad som är rationellt. Bedömningarna kan kallas intuitiva då kontrollen i System 2 inte fungerat, och därmed inte är i enlighet med ett normativt riktigt svar. Denna kontroll av System 1:s resultat kan vara svag

¹⁹⁷ Kahneman (2017), s. 39.

¹⁹⁸ Stanovich (2011), s. 20.

¹⁹⁹ Gräns (2013a), s. 66.

²⁰⁰ Kahneman (2017), s. 27.

²⁰¹ Kahneman (2017), s. 31.

även vid enklare bedömningar.²⁰² Att kontrollen fungerar dåligt kan förklaras utifrån en slags lathet och bristande motivation. De personer som inte nöjer sig med ett intuitivt svar kan beskrivas som mer engagerade och har bättre förutsättningar att besvara en fråga korrekt.²⁰³

5.2.1.3 Intuitiv sakkunskap

System 1 är mer primitivt än System 2, men detta ska inte förstås som att det är mindre kapabelt. Tvärtom migrerar komplexa kognitiva processer från System 2 till System 1 på grund av behovet av dess kunskaper och färdigheter.²⁰⁴ System 1 arbetar snabbt och kan vara mycket kompetent i sin förmåga att läsa av information och ge korrekta svar. Ett exempel på detta är hur skickliga schackspelare bara på några sekunder kan läsa av brädet för att bestämma sig för ett lämpligt motdrag. De behöver inte ägna tid och tankeverksamhet för att utvärdera alla möjliga motdrag utan istället medför deras tidigare kunskap att de inte behöver överväga irrelevanta motdrag.²⁰⁵

System 1 kan på detta vis analysera ett mönster snabbt och effektivt, istället för att göra de mycket omfattande och energikrävande analyser som System 2:s arbete karaktäriseras av. Sådana bedömningar förekommer hos de flesta professionella aktörer, där en domares rutinmässiga analys är ett exempel.²⁰⁶ De har då snabbats upp och gjorts automatiska genom träning.²⁰⁷ Det ska dock konstateras att System 1 täcker processer av implicit lärande och betingning. Sådan inlärd information kan ibland vara ett hot mot rationellt beteende eftersom regler som automatiseras kan bli *övergeneraliserande*. Detta medför att den automatiskt kan utlösa beteenden vid andra situationer än vid de situationer som avsetts.²⁰⁸

System 1 och dess intuitiva bedömningar kan bestå av ren sakkunskap och en förmåga att snabbt känna igen information baserat på denna sakkunskap. Det

²⁰² Gräns (2013a), s. 68f.

²⁰³ Kahneman (2017), s. 52ff.

²⁰⁴ Gilovich, Griffin & Kahneman (2002), s. 51.

²⁰⁵ Groome (2010), s. 297 och Kahneman & Frederick (2002), s. 51.

²⁰⁶ Gräns (2013a), s. 66.

²⁰⁷ Kahneman (2017), s. 28.

²⁰⁸ Stanovich (2011), s. 20.

är däremot inte så att all yrkesmässig intuition grundar sig *riktig* sakkunskap. Ifall de bedömningar som System 1 gör har sitt ursprung i korrekt sakkunskap, kommer dess svar med största sannolikhet vara riktiga. Däremot kan System 1 ofta tillhandahålla ett svar, trots att de saknar relevant sakkunskap. Detta kan ske genom en förskjutning i frågeställningen, och istället för att besvara den fråga som ställs med relevant sakkunskap kan System 1 besvara en enklare fråga, som det innehar kunskap om. Ofta är vi inte ens medvetna om att denna substitution beträffande frågorna sker, där en svårare byts ut mot en enklare fråga. Den heuristiska frågan utgör en förenklad process där det finns en möjlighet att finna ett tillfredställande svar men som kan vara otillräcklig.²⁰⁹

Frågan är därför när man kan lita på professionell intuition. Antagligen går det att skilja på intuitiva intryck som sannolikt är riktiga mot sådana som sannolikt är falska. För att kunskapen sannolikt ska vara riktig förutsätts att den miljö varpå yrkespersonen lärt sig den professionella intuitionen är tillräckligt *regelbunden* och personen i fråga haft möjlighet att lära sig sådana regelbundenheter. Om så skett kommer sannolikt det associativa minnet ha möjlighet att känna igen situationen och ge snabba och säkert korrekta förutsägelser och beslut. Vid mindre regelbundna miljöer, där *validiteten* är låg, kopplas ofta bedömningsheuristiker in. Ofta sker sådana bedömningar baserat på substitution, där System 1 istället besvarar en enklare fråga, och denna tar sig igenom System 2:s kontroll.²¹⁰

5.2.1.4 Det intuitiva i det analytiska

I System 1 skapas intryck, förnimmelser, associationer och känslor av de objekt som står i fokus för processerna. Sådana intryck är inte beroende av vilja och behöver inte kunna uttryckas i språklig form.²¹¹ Däremot är karaktäristiskt för processer som företas i System 2 att de vanligtvis uttrycks i språklig form.²¹² Bedömningar är nästan alltid explicita och avsiktliga, trots

²⁰⁹ Kahneman (2017), s. 113.

²¹⁰ Kahneman (2017), s. 272f.

²¹¹ Gräns (2013a), s. 67

²¹² Stanovich (2011), s. 20.

att de varken behöver vara uttömmande eller explicit artikulera. Detta medför att System 2 nästan alltid är aktiverat vid bedömningar, oavsett om ursprunget för bedömningen härstammar från intryck eller medvetna och avsiktliga resonemang. System 2 behöver dock inte vara inblandat, utan bedömningar kan göras av det intuitiva System 1 förutsatt att det direkt speglar reflektionen av ett intryck.²¹³

Det är dock inte alltid enkelt att utröna vilket system som producerat vilken respons, eftersom systemen inte har ett eget tillämpningsområde. Vanligtvis skapas även responser genom ett samarbete mellan de olika systemen. En tumregel är dock att om responsen enbart är ett resultat från System 1 är vi *sällan medvetna* om den mentala processen dit, medan då System 2 har använts är vi omvänt *medvetna* om processen som lett till slutsatsen. Det kan även hända att de två systemen blir aktiva samtidigt och försöker skapa varsin respons på ett problem. Ibland händer det att de båda systemen skapar varsin skild respons, exempelvis kan man ha en känsla av vad som är rättvist i en viss situation och vad som är rätt enligt lag. Det kan då uppstå en slags *dissonans* där de olika systemen försöker ta kontroll över responsen. Effekten av detta är att systemens olika resultat påverkar varandra för att skapa en enhetlig lösning. Detta innebär att intuitiva intryck i System 1 kommer påverka mer analytiska resonemang som företas i System 2.

Människor kan bestämma sig för att tänka mer analytiskt om de vill, men dessvärre är det inte enbart en fråga om val. Hur de två systemen bildar en bedömning beror på vad det är för typ av uppgift, hur denna presenteras och uppfattas av individen, om personen som gör bedömningen är mer intuitiv än analytisk, vilken tid som finns för bedömningen, individens sinnestillstånd och intelligens samt erfarenhet av att göra liknande bedömningar. Varför människan snarare tänker intuitivt än helt rationellt kan bero på att båda systemen är aktiva samtidigt. Detta medför att det intuitiva systemet och det analytiska tampas om att ta kontroll över svaret för bedömningen. De

²¹³ Gräns (2013a), s. 67.

analytiska processer som företas medvetet och avsiktligt kan således vara förankrade i det intuitiva intrycket även om en person bestämt sig för att tänka analytiskt. System 1 och dess intuitiva tänkanden kan inte heller stängas av, istället fortsätter det att påverka tänkandet inom ramen för System 2. På detta vis kan grundbulten i hur intuitionen förstås skönjas, eftersom att den på detta vis fortsätter att påverka det analytiska resonerandet med stöd i normativa teorier.²¹⁴

5.2.2 Kognitiva bias

De heuristiska processerna är universella i den bemärkelsen att alla människors tänkande karaktäriseras av sådana. Däremot uppstår inte snedvridningar, *bias*, nödvändigtvis hos alla. Det beror på att System 2 lyckas ta kontroll över responsen och därmed undviker felaktiga svar och bias.²¹⁵ Med bias avses vanligtvis att System 1 förbiser något som är logiskt relevant eller helt enkelt tillför irrelevanta faktorer till tänkandet.²¹⁶ På detta vis kan det avvika från vad som är logiskt eller rationellt. På ett personligt plan är man sällan medveten om detta, utan man anser att det handlar om en objektiv bedömning trots att valet påverkas av faktorer som inte är relevanta.²¹⁷

De allra flesta biasen uppstår inom ramen för System 1 med sitt tänkande i heuristiska tumregler men det finns även bias som kan uppstå i System 2, konfirmeringsbiasen är en sådan. Det är en följd av att System 2 väljer att använda sig av en metod för att utvärdera fakta som är tillräckligt bra, men nödvändigtvis inte den bästa.²¹⁸ De bias som kan uppkomma från System 1 och redogörs för nedan, så kallade representativitets- och tillgänglighetsbias, uppkommer ofta då människan ska kalkylera på sannolikheter för osäkra händelser, där skulden hos den tilltalade kan nämnas som ett exempel. Vid sådana bedömningar använder sig människan av heuristiker för att reducera svårighetsgraden i uppgiften att räkna på sannolikheter och förutse värden.

²¹⁴ Gräns (2013a), s. 67f.

²¹⁵ Stanovich & West (2002), s. 436.

²¹⁶ Gräns (2013a), s. 71.

²¹⁷ Ask & Granhag (2008), s. 162.

²¹⁸ Gräns (2013a), s. 71.

Ibland är dessa heuristiker hjälpsamma, men de kan leda till systematiska fel.²¹⁹ Eftersom det ofta inte finns adekvata modeller för att beräkna sannolikheter för sådana händelser är de intuitiva bedömningarna ett praktiskt tillvägagångssätt för att bedöma osäkerheten.²²⁰

5.2.2.1 Konfirmeringsbias

Det finns en skillnad mellan att resonera på ett objektivt och opartiskt och att resonera på ett vis som handlar om att legitimera en tidigare dragen slutsats. Att resonera objektivt innebär att bedömaren söker bevis och argument som talar både för och emot olika möjliga slutsatser för att sedan övergå till en objektiv värdering av dessa. Vid ett resonemang som går ut på att legitimera en tidigare dragen slutsats sker både sökandet av bevis och argument samt värdering av dessa med det direkta syftet att finna stöd för slutsatsen.²²¹ Konfirmeringsbiasen är en kognitiv mekanism som gör att vi resonerar på det senare sättet genom att ensidigt söka information som ger stöd för slutsatsen samt en benägenhet att tolka oklar information som stöd för den egna hypotesen.²²² Det innebär även att sökandet efter motargument inte sker lika effektivt, och för de fall man ändå finner dem, tillmäts de ofta ett mindre värde. Konfirmeringsbias är ett mycket vanligt fenomen inom människans kognition. Detta gäller både vanliga människor och professionella aktörer.²²³ Det beror på att då en människa skapat oss en bild av något, är det oftast viktigt att vidmakthålla den. Detta är dock något människor inte själva är medvetna om, istället upplevs att resonerandet sker objektivt.²²⁴

På detta vis kan bedömningen av bevis ske på ett icke-objektivt vis då personen har ett slags egenintresse för att upprätthålla en tidigare uppfattning eller en redan skapad hypotes. Det är givetvis möjligt att bygga upp sin argumentation kring en redan bestämd slutsats, vilket en försvarsadvokats arbete kan utgöra ett bra exempel på. Det är dock inte sådana situationer som

²¹⁹ Kahneman & Tversky (1982), s. 3.

²²⁰ Kahneman & Tversky (2002), s. 19.

²²¹ Gräns (2013a), s. 71.

²²² Granhag & Ask, s. 164.

²²³ Gräns (2013a), s. 71 och 73.

²²⁴ Christianson & Montgomery, s. 108.

utgör en konfirmeringsbias. Istället är det ett särskilt samspel mellan System 1 och System 2 som sker omedvetet. Bevis, argument och fakta som ger stöd för hypotesen väljs selektivt ut och anpassas utifrån hypotesen. På detta vis betingas resonemangen av en ensidighet. Givetvis kan sådana situationer på ett praktiskt plan vara svåra att åtskilja, men det är ändå en skillnad om den enbart må vara abstrakt.²²⁵

5.2.2.2 Tillgänglighetsbias

Tillgänglighetsheuristiken bygger på att då en person ska bedöma hur vanligt förekommande något är eller sannolikheten att en specifik händelse inträffar förlitar de sig ofta på information som är nära till hands och som enkelt dyker upp i medvetandet. Med vilken enkelhet som en företeelse eller information dyker upp i vårt minne har dock inte att göra med varken sannolikheter eller hur vanligt förekommande något är varför bedömningar baserat på tillgänglighet kan leda till snedvridningar i vår informationsbearbetning.²²⁶ Detta sker primärt på tre olika vis; dels kan det ske genom med vilken lätthet vi *minns* tillfällena som relateras till det som ska bedömas, med vilken lätthet vi kan använda en *metod* för att söka efter information i vårt minne eller med den lätthet vi kan *föreställa oss* tillfällena enligt en given regel om sådana inte finns lagrade i minnet, varpå utvärderingen av sannolikhet sker mot bakgrund av hur enkelt/svårt det var att föreställa sig tillfällena.²²⁷

Som exempel på den första kategorin är då en person ska bedöma hur stor en grupp är mot bakgrund av med vilken tillgänglighet vi kan plocka fram information om exempel relaterat till gruppen. I sådana fall uppskattas en grupp som större då information om den är lättillgänglig än om information inte varit lättillgänglig. Detta gäller oavsett om grupperna i själva verket är lika stora; exempelvis har man testat att rada upp namn på män och kvinnor, där det fanns fler kända namn i antingen gruppen av män eller kvinnor. Den könsgrupp som innehöll fler kända namn, uppskattades utgöra en större grupp

²²⁵ Gräns (2013a), s. 72.

²²⁶ Kahneman & Tversky (1982), s. 11

²²⁷ Jfr. Kahneman & Tversky (1982), s. 11 och s. 12.

än den som inte innehöll sådana namn. Detta gällde trots att fördelningen mellan män och kvinnor i själva verket var lika stor.

Även vilken *metod* som är lättast att använda sig av får betydelse vid uppskattningen av exempelvis storlek av en grupp. På detta vis får metoden vilket vi söker information med betydelse. Exempelvis har man testat att fråga personer vad som är vanligast: engelska ord som börjar på "r" eller som har "r" som tredje bokstav i ordet. Människor bedömer detta frekvensförhållande genom att försöka komma på ord som börjar på "r" respektive har "r" som tredje bokstav. Eftersom det är enklare att minnas ord som har "r" som första bokstav, uppskattas även denna grupp vara större än gruppen med "r" som tredje bokstav. Metoden, att leta efter ord med "r" som första bokstav är enklare att tillämpa, varför resultatet blir att gruppen framstår som överrepresenterad.²²⁸

För de fall man inte har tillfällena eller omständigheterna att söka efter i sitt minne kan tillgänglighet få sin betydelse utifrån att människor försöker *föreställa* sig tillfällena enligt en given regel. Tillgänglighetsbiasen fungerar då genom att sannolikheten upplevs som högre om det är enkelt att generera "påhittade" tillfällena enligt denna regel. Den här typen av sannolikhetsbedömningar har stor betydelse i verkliga livet. Om en person ska bedöma risken förenat med en expedition, kan detta bedömas genom att personen försöker tänka på de osäkra moment som kan göra att expeditionen kommer misslyckas. Om sådana osäkra moment är enkla att föreställa sig kan expeditionen bedömas vara väldigt farlig och förenad med en hög risk. Trots detta behöver inte den lätthet varpå man föreställer sig katastroferna vara densamma som sannolikheten för att dessa ska inträffa.²²⁹

Tillgänglighetsbias är förklaringen till varför man är mycket räddare för terroristattentat när ett sådant precis skett eller att man uppskattar sannolikheten för en trafikolycka vara högre om man nyss bevittnat en.

²²⁸ Kahneman & Tversky (1982), s. 11f.

²²⁹ Kahneman & Tversky (1982), s. 12f.

Eftersom minnen av sådana händelser är mer lättillgängligt, upplever vi dem som mer sannolika, än om sådana händelser inte varit lika tillgängliga i vårt minne.²³⁰

5.2.2.3 Representativtetsbias

Då mycket av den information som lagras i vårt minne görs i form av scheman är det därför naturligt att en sannolikhetsbedömning av något grundar sig i en utvärdering av huruvida en händelse är representativ för en mental modell som vi har lagrad i vårt minne.²³¹ Detta händer vanligtvis vid bedömningar som huruvida det är sannolikt att händelse A har sitt ursprung i process B, sannolikheten att objekt A hör till klass B eller sannolikheten att process B kommer leda till händelse A. Vid sådana fall förlitar sig människor på en heuristisk regel om representativitet där sannolikheten bedöms utifrån hur *representativ* A anses vara för B, och drar en därigenom en slutsats om hur sannolikt det är att *A leder* till B. En sådan sannolikhetsbedömning grundar sig därmed på likheten mellan objekt och modell, där sannolikheten bedöms vara hög om likheten är stor. Detta resulterar i en bias eftersom att likheten mellan två objekt och sannolikheten för att dessa hör ihop inte är samma sak.²³²

Det finns stora likheter mellan denna heuristik och stereotypa uppfattningar eftersom det handlar om bedömningar som grundar sig på likhet mellan data om objekt och det som typiskt sätt utmärker ett objekt.²³³ Man väljer således alternativ utifrån vilket som framstår som mest representativt, oberoende av annan information, eftersom representativa alternativ bedöms vara mer sannolika än icke representativa alternativ. Bedömningen bottenar i vilken grad relevanta egenskaper hos en person eller ett objekt återfinns i det som anses vara karaktäristiskt för en specifik grupp.²³⁴

²³⁰ Jfr. Kahneman & Tversky (1982), s. 11 & Granhag & Christiansson (2008), s. 111.

²³¹ Kahneman & Tversky (2002), s. 22.

²³² Kahneman & Tversky (1982), s. 4.

²³³ Granhag & Christiansson (2008), s. 113.

²³⁴ Groome (2010), s. 310.

Ett slående exempel på hur denna heuristik kan resultera i bedömningar som strider mot sannolikhetslära är Lindaexperimentet. En kvinna vid namn Linda beskrevs enligt följande: ”Linda är trettioett år, singel, frispråkig och mycket intelligent. Hon har examen i filosofi. Som student brann hon för frågor om diskriminering och social rättvisa och hon deltog även i demonstrationer mot kärnkraft”²³⁵. Deltagarna fick efter denna beskrivning i uppgift att bedöma hur sannolikt det var att Linda antingen hade ett visst yrke eller en viss hobby. Studien var utformad på så vis att Lindas personbeskrivning skulle vara representativ för en av beskrivningarna, nämligen att hon idag var en aktiv inom feministrörelsen, och icke representativ för en annan av beskrivningarna, vilket var att hon idag var bankkassörska. Resultaten visade att 87% av deltagarna uppskattade att det var mest sannolikt att Linda idag var aktiv inom feministrörelsen.²³⁶ Resultaten kan förklaras utifrån bedömningen skett mot bakgrund av representativitet, men vad som är slående är att deltagarna rankade ett av alternativen, nämligen att Linda *både* var bankkassörska och aktiv inom feministrörelsen, som mer sannolikt än att hon enbart var en bankkassörska. Eftersom att alla feministiska bankkassörskor måste vara bankkassörskor, kan det inte vara mer sannolikt att Linda är en feministisk bankkassörska än att hon bara är en bankkassörska. Detta visar på en konflikt bedömningen som görs genom representativitet och sannolikhetslära. Trots att experimentet gjorts om, med avsikt att uppmärksamma bedömaren på detta förhållande, har resultatet ändå kvarstått. På detta vis har man ställt representativitet mot logik, varpå den tidigare vunnit gång på gång.²³⁷ Ett ytterligare anmärkningsvärt tillägg är att personer som dragit slutsatser baserat på representativitet ofta är väldigt säkra på sin slutsats. De baserar sin säkerhet på till vilken grad av överensstämmelse i likhet mellan inkommande information och resultat.²³⁸

²³⁵ Kahneman (2017), s. 178.

²³⁶ Kahneman & Tversky (2002), s. 24f.

²³⁷ Kahneman (2017), s. 178

²³⁸ Kahneman & Tversky (1982), s. 9.

6 Sammanfattande slutsatser och reflektioner

Bevisvärdering är en speciell process som i många avseenden skiljer sig åt från annan rättsvetenskaplig verksamhet. Inte minst skiljer den sig åt i det avseendet att det inte uppställs några regler för hur en sådan ska företas. Samtidigt karaktäriseras processen av en komplicerad intellektuell operation där samtliga bevis ska utvärderas för att undersöka vilket värde de kan tillmätas individuellt, vilket bevistema de möjligt kan styrka samt sammantaget huruvida alla de enskilda bevisen tillsammans når upp till det beviskrav som gäller i brottmål.

I doktrin har bevis traditionellt delats upp i olika subkategorier för att dess relation till bevistemat ska betonas. Genom en sådan indelning avser man att upptäcka inneboende svagheter hos bevisning så att de inte övervärderas. Ett kausalt bevisfaktum står i direkt relation till ett bevistema, och prövningen utgörs därmed av hur stark denna relation är. Ifall det istället rör sig om icke-kausala bevisfaktum i förening, så kallad strukturalbevisning, bottnar istället bedömningen i en sannolikhetsbedömning beträffande bevistemat vid föreliggande struktur. På detta vis går bägge bedömningar att jämföra med en sannolikhetsbedömning, där den tidigare består i att utröna hur stark relationen är mellan A och B och den senare huruvida det är sannolikt att B föreligger om A även gör det.

Oavsett vilken typ av bedömning som görs på detta vis, är den bakomliggande kunskap som används som verktyg för att göra denna bedömning av fundamental betydelse. Varje bevisfaktum värderas med tillhörande erfarenhetssats och hjälpfaktum. Erfarenhetssatsen är en viktig beståndsdel i den fria bevisvärderingen då det är denna som används som verktyg för bärighetsprövningen, och utgör referensen mellan bevis och bevistema alternativt grunden i sannolikhetsbedömningen för bevistema vid föreliggande struktur. Av sakens natur följer att det är svårt få till stånd en

bedömning beträffande huruvida ett faktum kan styrka ett annat eller hur sannolikt att ett bevisstema inträffat vid en viss struktur utan bakomliggande kunskaper om sådana förhållanden. Det är även just sådana bakomliggande kunskaper som utgör erfarenhetssatsen innehåll, och dess viktigaste uppdrag inom ramen för bevisvärderingen är att få till stånd denna bärighetsprövning.

6.1 Den rättsvetenskapliga modellen

6.1.1 Krav på godtagbart innehåll

Att bevisvärderingen i sammanhanget är fri innebär att sökandet efter lämplig erfarenhetssats även sker fritt. Intentionen är att göra bevisvärderingen mer situationsanpassad och flexibel, men just detta faktum innebär även att strängt taget att vilken kunskap som helst kan användas. För att detta ska vara legitimt krävs det visserligen att kunskapen i fråga omfattas av en slags allmän konsensus, genom att dess innehåll ligger inom ett spann av allmän bildning och livserfarenhet. Genom de allmänna krav som uppställs på bevisvärderingens legitimitet, enligt vilka bedömningar ska grunda sig på objektiva skäl och kunna förstås av andra förståndiga personer, torde även bedömningar som gjorts mot bakgrund av lämplig erfarenhetssats underkastas denna prövning. På detta vis kan man säga att erfarenhetssatsens innehåll dels måste ligga inom allmän bildning och livserfarenhet *samt* dels vila på objektiva skäl och kunna förstås av andra förståndiga personer. När erfarenhetssatsen anses ligga inom detta område uppkommer effekten att det kan tillföras målet utan att ha varit en del av processmaterialet och domaren tillåts använda dem som verktyg i bevisvärderingen utan att nödvändigtvis parterna är medvetna om detta samt att, om erfarenhetssatsen även är notorisk, undgå kritisk granskning då den inte värderas då notorietet inte kräver bevis.

Inom rättsvetenskapen stadgar objektivitetsprincipen att domaren inte får använda sig av subjektiva kunskaper och sin intuition utan att bedömningar ska grunda sig på objektiva bedömningar och erfarenheter. Samtidigt är denna skiljelinje svår att upprätthålla då något inte anses vara ett utslag av en

domares privata vetande så länge kunskapen och bedömningarna gjorda med hjälp av dessa ligger inom ett spann av allmän bildning och livserfarenhet och kan förstås av andra förståndiga personer. Den gräns som rättsvetenskapen således verkar måla upp beträffande godtagbara och icke-godtagbara erfarenhetssatser baserar sig därmed på om innehållet i dem är delat av andra förståndiga personer och att det ligger inom den kunskapsmassa som är allmänt delad. Vad som är problematiskt med detta är att ett sådant krav på godtagbart innehåll inte någonstans förutsätter att kunskapen i dem ska vara sann eller riktig. Istället utgår antagandet ifrån att kunskapen ska vara delad. Det senare indikerar enbart att många människor är ense om uppfattningen. Hur vi förhåller oss till delad kunskap och som ändå inte är riktig är därmed något som inte bemöts. Enligt den rättsvetenskapliga beskrivningen är kunskapen verklig om den är delad, och detta ses som ett bevis på att den existerar utanför oss. Men detta innebär inte att kunskapen är empiriskt belagd. På detta vis borde alla förhålla sig kritisk till den kunskap som ligger till grund för bedömningar. För att vara helt krass så uppställer dessa krav inget förbud mot att exempelvis fördomar och stereotyper används, så länge sådana är delade.

6.1.2 Innehåll och kvalitet

Erfarenhetssatsen är i sin enklaste form en generalisering som skapats genom iakttagandet av ett antal enskilda fall och baserat på dessa har en generell slutsats dragits. På detta vis kan dess innehåll bestå av allt ifrån en mycket vag generalisering som gränsar mot en fördom till en så stark generalisering att den utgör en naturlag. Inom ramen för bevisvärderingen är det säkerligen vanligare med vaga generaliseringarna som verktyg då det ofta är fråga om mänskligt agerande och beteenden som bedöms. Vaga erfarenhetssatser har främst två begränsningar; den första består i att ifall erfarenhetssatsen är vag övertar även slutsatsen som är dragen med hjälp av denna samma osäkerhet och den andra begränsningen är att vaga erfarenhetssatser inte behöver vara riktiga och kan därmed övergå mot fördomar. Av dessa anledningar finns incitament för domstolen att utvärdera sådana kunskaper och för att bemöta frågan om erfarenhetssatsens tillförlitlighet. Eftersom många av de

erfarenhetssatser som förekommer inom ramen för bevisvärderingen inte är naturlagar utan baserar sig på osystematiska induktioner och snarare anger hur något vanligen är torde det vara av väsentlig vikt att undersöka hur stark eller svag generaliseringen i fråga är för att minimera risken för att fördomar används inom ramen för bevisvärderingen.

Frågan är dock vilken möjlighet en domare har att utföra en sådan bedömning då det förutsätter att man har tillgång till den kunskap som erfarenhetssatsens är baserat på för att kunna utvärdera dess säkerhet men även för att kunna tillämpa den i det enskilda fallet. Det krävs dels att domaren har tillgång till alla de iakttagna fall som är grunden för kunskapen, men även att sådan kunskap utvärderas och slutligen jämförs med den aktuella situationen för att en sannolikhetsbedömning ska kunna vidtas rörande erfarenhetssatsens tillämplighet. Har domaren inte tillgång till alla de enskilda fall som den baserat sin erfarenhet på blir det genast mycket svårare att bedöma hur säker erfarenhetssatsen i fråga är och göra en bedömning av erfarenhetssatsens tillförlitlighet, och det finns en risk för att både alltför stereotypiska uppfattningar och fördomar läggs till grund för värderingen.

Erfarenhetssatserna beskrivs ofta i termer av att de tillämpas deduktivt på det enskilda fallet. Deduktion innebär att utifrån en allmän regel dra slutsatser beträffande ett enskilt fall. Däremot är det aningen missvisade att beskriva erfarenhetssatsen på detta vis, då det inte är fråga om en statisk regel. Premisserna och slutsatserna är inte absoluta, snarare anger de vanligen hur omständigheter förhåller sig till varandra baserat på en slags osystematisk empiri. Huruvida slutsatser kan dras med hjälp av erfarenhetssatsen och dess säkerhet, beror på hur tillförlitlig empirin i fråga är, och inte enbart huruvida premisserna stämmer överens med regeln. Eftersom att erfarenhetssatsen vanligtvis anger hur något vanligen är, och inte att någonting kan konstateras föreligga ifall premisserna är för handen, borde prövningen bestå i att utvärdera detta faktum. Det handlar därför om en sannolikhetsbedömning, där prövningen bör pröva med vilken sannolikhet något vanligen inträffar. Att fokusera på ifall omständigheterna är för handen, som sedan subsumeras in

under denna erfarenhetssats, istället för på säkerheten i själva erfarenhetssatsen är därför att förklara erfarenhetssatsen och slutsatser dragna med hjälp av denna i en säkerhet som den inte alla gånger förtjänar. Slutsatsen är inte nödvändigtvis given då premisserna föreligger, snarare är den mer eller mindre sannolik.

I detta avseende kan det finnas anledning att jämföra med exempelvis de särskilda erfarenhetssatserna, som behandlas som en typ av bevis, varför både erfarenhetssatsen och slutsatser dragna med hjälp av dessa ska genomgå värdering. Det går att ställa sig frågan vad anledningen är till att sakkunskap ska värderas självständigt då allmänna erfarenhetssatserna inte behöver genomgå samma granskning. Vanligtvis baseras de särskilda erfarenhetssatserna på empiri, och om man ska gå på samma linje som ovan gör även de allmänna erfarenhetssatserna detta, trots att det visserligen är fråga om en mer osystematisk och generell empiri i form av livserfarenhet. Sådana kunskaper borde i allra högsta grad kritiskt granskas eftersom det annars kan vara svårt att analysera huruvida erfarenhetssatsen egentligen är en säker eller en osäker och vag sådan som medför att resultatet blir behäftad med samma osäkerhet. Då innehållet i sådan kunskap inte granskas på samma vis kan det även vara svårt att upptäcka de begränsningar som kunskapen i fråga har.

6.1.3 Användning och effekter

Den metod som beskrivs för användandet av erfarenhetssatser inom ramen för bevisvärderingen skulle kunna beskrivas som en process i fyra steg. Första steget består av att identifiera en lämplig erfarenhetssats utifrån processmaterialet. Nästa steg är att utvärdera säkerheten i den erfarenhetssats som man överväger att använda. Därefter är det meningen att man ska bedöma med vilken sannolikhet den är tillämplig i det enskilda fallet, det vill säga hur väl den passar i förhållande till situationen för handen. Slutligen ska man subsumera omständigheterna under denna erfarenhetssats. Sammantaget verkar detta förfarande uttrycka ett tillvägagångsätt för att upptäcka osäkerheter som kan förekomma både beträffande erfarenhetssatsen i sig men

även beträffande dess användning i det enskilda fallet. Detta är dock en relativt komplicerad process, och det är även möjligt att flera olika erfarenhetssatser eller bakomliggande kunskaper används inom ramen för samma mål.

De allmänna erfarenhetssatserna, dess kvalitet och legitimitet är viktiga frågor då dess användning utgör en partisk bearbetning av bevisningen. Ifall domaren utgår från en föreställning om A så vanligen B, medför detta att om A föreligger så anses det troligt att även B föreligger. Om en person hävdar att B inte alls föreligger, hamnar den i en ofördelaktig situation då domaren vet att B vanligtvis följer av A. På detta vis behöver personen antagligen förklara detta förhållande. Kvalitén i dessa generaliseringar är därav av väsentlig betydelse, eftersom den förklaringsbörda som inträder enbart kan anses vara legitim om de återspeglar verkligheten. Det finns säkerligen många osäkra erfarenhetssatser i omlopp där den förklaringsbörda som inträder inte motsvarar den eventuella säkerheten i generaliseringen. Att använda sig av generaliseringar i form av erfarenhetssatser, trots att de gynnar respektive missgynnar personer som bedöms i enlighet med dem, accepteras inom rättsvetenskapen så länge som erfarenhetssatsen är riktig, objektiv och används rationellt.

6.2 Psykologiska invändningar

Trots att en rad frågetecken kan uppställs beträffande den rättsvetenskapliga beskrivningen av erfarenhetssatserna utgår ändå modellen från att sådana svårigheter är överkomliga genom beskrivningar av hur erfarenhetssatsen kan vara mer eller mindre säker och att sådana förhållanden bör undersökas. Vissa typer av generaliseringar får inte heller ligga till grund för bedömningarna, exempelvis får inte allt för stereotypa uppfattningar som grundar sig i allt för få iakttagna fall eller inga fall alls användas inom ramen för bevisvärderingen. Den förutsätter även att erfarenhetssatsen tillämpas som en regel, där premisserna noggrant subsumeras in under erfarenhetssatsen samt dess sannolika tillämplighet övervägs. Den rättsvetenskapliga modellen förutsätter därmed en ingående och noggrann analys av den egna kunskapen, för att på

så vis göra åtskillnad på godtagbar kunskap och icke godtagbar kunskap, men även att användningen av den sker på ett systematiskt och rationellt vis. Däremot finns det en rad invändningar som kan riktas mot denna modell och beskrivning utifrån psykologisk forskning.

6.2.1 Det partiska innehållet

Beskrivandet av innehållet i erfarenhetssatsen som erhålls genom induktion och där iakttagandet av en rad enskilda fall resulterar i att en slutsats om ett generellt samband kan dras förutsätter att sambandet vilar på faktiska situationer. Att erfarenhetssatsens karaktär som generalisering, och därmed dess samband till stereotyper och fördomar, medför att kunskap om hur stereotyper och fördomar inom psykologin kan vara av intresse för att förstå vissa generaliseringars eventuella riktighet. Det ska dock poängteras forskningen som redogjorts för inom ramen för denna uppsats enbart relaterar till hur stereotypa uppfattningar beträffande olika grupper av människor skapas, och därmed omfattar den inte strängt alla typer av erfarenhetssatser som kan användas inom ramen för bevisvärderingen. Däremot kan man däremot med ganska hög sannolikhet påstå att många situationer inom ramen för domstolsprocesser medför bedömningar av personer som domaren kan relatera till, som de inte alls kan relatera eller som är någon som påminner om något vart på domaren har en förutfattad mening om.

Så länge sådan kunskap reflekterar verkligheten verkar kunskapen i fråga vara acceptabel inom rättsvetenskapen. Man litar på domarens förmåga att iaktta världen som den är, men faktum är att ingen människa iakttar världen som den faktiskt är, utan informationen som bearbetas görs mot bakgrund av högst individuella aspekter så som tidigare erfarenheter, kunskaper och färdigheter. Vårt minne är till stor del organiserat i kognitiva scheman, där information organiseras. Effekten av sådana scheman är att den varseblivning som sker är en produkt av befintliga scheman, och inte enbart en produkt av vad som faktiskt existerar utanför oss. Även sociala grupper sorteras i kognitiva scheman där vissa attribut anses vara karaktäristiska för vissa typer av människor. På detta vis vet vi när vi träffar en person vad vi kan förvänta oss

från dem utifrån informationen i det kognitiva schemat, och inte nödvändigtvis enbart utifrån faktiska observationer av människan framför oss.

Problemet är även med vilken *enkelhet* som dessa kognitiva scheman i form av stereotyper skapas i vårt medvetande. The minimal group paradigm innebär att människor skapar mentala representationer av grupper med grund i de minsta skillnaderna, och även helt godtyckliga faktorer räcker för att grupper ska skapas. När väl sådana grupper skapats i vårt medvetande kan en rad kognitiva effekter inträffa som gör att föreställningarna om att grupperna är olika i högsta grad blir trovärdiga för oss själva. Människor börjar se större skillnader mellan grupperna och mindre skillnader inom den egna gruppen och börjar i högre grad generalisera kring beteenden som utgruppen står för men lyckas bibehålla sin syn på individualitet för den egna gruppens beteende. Andra följder är även att människan tenderar att attribuera orsaken till ett negativt handlande till individens person då det är en person från en utgrupp, men att detta inte sker då det är en person från en ingrupp. Däremot attribueras orsaken till individens person för ingruppen då det utgör ett positivt beteende, något som inte sker för en person i en utgrupp. Vårt minne är även skapt att minnas ovanliga händelser bättre, vilket kan resultera i vad som kallas ett illusoriskt samband då två ovanliga händelser sker i förening. De blir då överrepresenterade i vårt minne som vanligare än vad de är, av anledningen att de är just ovanliga, vilket är paradoxalt.

Man ska därmed ha det klart för sig, att den uppfattning människor bildar sig av andra människor, och utgrupper specifikt, inte nödvändigtvis är ett uttryck för verkligheten. De kognitiva mekanismer som nyss radats upp medför att själva kunskapen vi erhåller i form stereotyper är en produkt av en partisk bearbetning där information väljs ut och betonas medan annan information, som skulle strida mot vår uppfattning, sorteras bort. Det är därför enkelt att både skapa sig en stereotyp och att bibehålla den. På detta vis kan en första invändning riktas mot den rättsvetenskapliga beskrivningen av hur innehållet i en erfarenhetssats erhålls eftersom att det inte behöver ha skett på ett vis som

reflekterar verkligheten och därmed vilar på de objektiva skäl som är en förutsättning. Istället kan det i många avseenden fungera som självuppfyllande profetior, eftersom att så fort en gruppindelning gjorts inträffar vissa kognitiva effekter som medför att föreställningen om oss och dem i allra högsta grad blir levande och bekräftas för oss själva. Problemet är bara att detta inte har att göra med någon yttre verklighet utan att det faktiskt handlar om mekanismer som sker inom oss.

6.2.2 Den delade legitimiteten

Det finns även kunskap i form av stereotyper som är kulturellt delad, och som enkelt kan beskrivas av alla personer i kulturen var den existerar. Sådan kunskap behöver inte heller vara ett utslag av egna iakttagelser av världen utan en produkt av vad media förmedlar, vad som lärs ut genom språket eller av föräldrar när vi är barn. Att utvärdera riktigheten och säkerheten i sådan kunskap torde vara svårt eftersom det inte behöver utgöra ett samband som skapats genom induktion, utan istället lärs dem ut.

Dessa kollektivt delade stereotyper, som förmedlas genom samhällets kanaler, är dessutom problematiska då de inte bara är svåra att utvärdera utan även för att i enlighet med kraven på bevisvärdering skulle sådana kunna släppas igenom som legitima. De ligger säkerligen inom det område för allmän kunskap och livserfarenhet och kan förstås av andra förståndiga personer i den kulturen. Om det dessutom finns faktiska omständigheter i det enskilda fallet som stämmer överens med denna stereotypa uppfattningen, kan bevisvärderingen beskrivas i termer av att den vilar på objektiva skäl, trots att den bakomliggande referensen går att ifrågasätta. Med tanke på att det inte är ett utslag av domarens privata vetande eller en individuell stereotyp, utan något som förekommer hos en hel kultur torde sådana kunna släppas igenom mot bakgrund av att de är delade. Så som den socialkognitiva psykologin konstaterat är frågan om stereotypers riktighet dock inte en fråga om ifall tillräckligt många personer är ense om uppfattningen, utan om dess empiriska stöd. Samtidigt som sådana frågor kan vara svåra att ta i, kan det i

vart fall finnas anledning att ifrågasätta det krav som uppställs på godtagbar kunskap inom rättsvetenskapen.

6.2.3 En orealistisk modell

Den rättsvetenskapliga modellen beträffande erfarenhetssatser är inte bara problematisk utifrån dess eventuella innehåll och hur detta erhålls eller att vissa kulturellt delade stereotyper skulle kunna accepteras i bevisvärderingssammanhang. Den är även problematisk eftersom den modell som föreskriver hur erfarenhetssatserna ska utvärderas och tillämpas beskrivs i så pass komplicerade termer att det är möjligt att ifrågasätta om den är praktisk möjlig. Modellen förutsätter bland annat att informationen ska processas regelstyrtd där erfarenhetssatsens säkerhet utvärderas, med vilken grad den sannolikt är tillämplig i det enskilda fallet samt slutligen där den tillämpas på det enskilda fallet. Samtidigt uppställs ett generellt krav på att bedömningar inte får göras intuitivt. Processen är komplicerad och kräver att domaren gör en rad sannolikhetsbedömningar.

Mot bakgrund av forskning som undersökt människans tillvägagångssätt för att göra bedömningar, går det i allra högsta grad att ifrågasätta huruvida den rättsvetenskapliga modellen är möjlig. Kognitiv bedömningsforskning har visat att människan inte använder sig av komplicerade normativa modeller när de gör olika typer av bedömningar. Istället för att kalkylera på alla möjliga scenarion och utfall, nöjer de sig vanligen med en modell som är tillräckligt bra för ändamålet. För att reducera svårigheten i komplicerade bedömningar använder sig människan av heuristiker, tumregler, som är nära sammankopplade till intuitionen. Inom rättsvetenskapen beskrivs den verksamhet som domaren företar som något som är frikopplat från intuition och subjektivism, och att domaren har möjlighet att följa varje steg i sina resonemang noggrant och med enkelhet. Kognitionspsykologin kan tillbakavisa ett sådant förfarande, då vårt analytiska tänkande inte är frikopplat från vårt intuitiva tänkande. Istället sker merparten av våra tankeprocesser inom ramen för det som kallas System 1 vilket är processer som vi sällan är medvetna om. Även om vårt analytiska tänkande, System 2,

har som huvuduppgift att kontrollera System 1:s heuristiska och automatiska bedömningar misslyckas det ibland vilket medför att irrationella resonemang släpps igenom. Detta är vi sällan medvetna om, utan vi anser själva att resonemangen skett på ett korrekt vis.

Bedömningar blir irrationella då System 1 tillför något som är irrelevant eller bortser från något som är relevant. Visserligen är det så att System 1 arbetar snabbt, automatiskt och är mer primitivt, men samtidigt har det många fördelar. Det kräver energi att använda sig av det regelstyrda System 2, något vi enbart har en begränsad mängd av. System 1 kan även bestå av intuitiv sakkunskap, och för de fall som informationsbearbetningen automatiserats på detta vis har det en klar fördel eftersom att det klarar av att göra korrekta bedömningar som tagit energi för System 2 att utföra. Det finns dock två problem med detta, dels tenderar System 1 att ändra på frågan då de saknar relevant sakkunskap, och besvara en enklare fråga utan att vi är medvetna om denna förskjutning. Dels behöver inte den intuitiva sakkunskapen vara riktig. För att intuitiv sakkunskap sannolikt ska vara riktig, krävs en regelstyrd inlärningsmiljö med hög validitet. Karaktäristiskt för bevisvärderingssituationer är att det inte finns något facit och det finns sällan ett rätt eller fel angående en bedömning. Eftersom det inte finns någon regelbundenhet vid inläring av bevisvärdering, då det inte finns några rätt eller fel svar, kan det även vara svårt att tänka sig att erhållandet av korrekt intuitiv sakkunskap kan ske på det vis som är en förutsättning för att den sannolikt ska vara riktig. Även erfarenhetssatser kan jämföras med detta och eftersom att det inte finns något regelstyrt sätt att erhålla informationen i erfarenhetssatsen och validitet i sådan kunskap får anses saknas beträffande dess godtagbarhet är det svårt att veta om intuitionens roll är att lita på.

Detta är viktigt att poängtera då intuitionens roll i vårt tänkande är större än vad rättsvetenskapen vill erkänna. Det går inte att stänga av de intuitiva processer som företas inom ramen för System 1, och inte heller att kontrollera dem. Intuitionen kan även påverka resonemang som företas analytiskt i System 2 trots att rättsvetenskapen i mångt och mycket beskriver juridiska

processer som att de undantagslöst företas inom ramen för System 2. Visserligen är System 2 det enda som kan tänka regelstyrt, men helt frikopplat från intuitionen är det inte. Som utgångspunkt säger man att då en process företagits inom ramen för System 1 är vi sällan medvetna om vägen dit, medan om det är en produkt av System 2 är vi däremot medvetna om den. Inom rättsvetenskapen beskriver man ibland bevisvärderingen, och användandet av erfarenhetssatser, som att nödvändigtvis inte alla domarens tankegångar och utgångspunkter redovisas i domskälen. Anledningen till detta menar man kan vara att det är svårt att fixera alla omständigheter av betydelse eller att det kan vara svårt att förklara resonemangen i ord som övertygar. Det kan dock även finnas en möjlighet att resonemangen helt enkelt inte går att redogöra för, då domaren inte är medveten om de processer som företagits för att nå dem, varpå dessa fall framstår som en produkt av System 1. Trots att vi upplever resonemang och bedömningar som medvetna, är det så att vi inte tillgång till hela vårt intellekt och alla de processer som ger upphov till en respons. Ett annat problem med faktumet att det enbart är System 2 som kan tänka regelstyrt är huruvida bevisvärderingen, med till sin karaktär som fri, är tillräckligt regelstyrd för att möjliggöra en utvärdering utifrån en normativ modell för att eventuella felaktigheter ska kunna upptäckas. I själva verket hade det kunnat varit hjälpsamt med en mer regelstyrd bevisvärdering, inte nödvändigtvis genom en legal sådan, men där modeller för hur bevisvärderingen ska företas *faktiskt används* på ett mer noggrant vis och där exempelvis krav på att erfarenhetssatsens ska redovisas finns. Det är svårt att förstå hur intuitionen påverkar vårt eget sätt att tänka, men det sannolikt enklare att upptäcka logiska fel och slutledningar hos andra. Utan en modell att utvärdera utifrån, torde det dock vara ännu svårare.

Därmed borde det vara självklart, även inom juridiken, att en modell som tar för givet att domaren är kapabel att göra uttömmande beräkningar och resonemang kring stor massa information, inte är speglar verkligt tänkande. Så länge rättsvetenskapen fortsätter att betrakta domaren som kapabel att utföra alla de bedömningar som föreskrivs, kommer även modellen fortsättningsvis beskriva en omöjlig process för bevisvärdering i allmänhet

men även för användningen av erfarenhetssatser, och undångömma de kognitiva begränsningar som människor tänkande karaktäriseras av. Istället borde rättsvetenskapen ta hänsyn till sådana begränsningar och utforma realistiska modeller utifrån dem.

6.2.4 Bias och erfarenhetssatser

Till dessa kognitiva begränsningar, och till faktumet att människan processar information intuitivt inom ramen för det heuristiska System 1, hör de bias som kan uppstå. Bias är tankefel och snedvridningar i vår kognition, inte för att vi begått ett motiverat logiskt misstag, utan istället rör det sig om misstag som är en del av sättet att processa information. Många av de bedömningar som företas i bevisvärderingen och vid utvärdering av tillämplighet av erfarenhetssatser är både osäkra och av sannolikhetskaraktär. Eftersom att heuristiska metoder ofta används för att utvärdera sådan information, är det möjligt att en rad bias uppstår inom ramen för bevisvärderingen och användandet av erfarenhetssatser.

Representativitetsbiasen innebär att en uppskattning av sannolikhet görs genom att bedöma likheten mellan objekt för bedömning och kunskap som redan finns lagrad i minnet. På detta vis kan bedömningen görs beträffande hur sannolikt det är att A leder till B göras genom att bedömningen istället vilar på hur lik informationen A är för B. Effekten är att om A anses vara mycket representativ för B, anses sannolikheten för att A leder till B hög. På detta vis kan man även tänka sig att användande av erfarenhetssatser vid en situation som är mycket lik situationen som prövas kan resultera i att sannolikheten för utfallet anses vara hög. Detta är fel, eftersom att likheten mellan erfarenhetssats och situation, inte nödvändigtvis innebär att sannolikheten för utfallet är hög. Pondera att en person betett sig *märkligt*. Av tidigare erfarenhet vet vi att då en person beter sig märkligt är det även troligt att det finns en anledning till detta. Anledningarna till märkligt beteende kan dock finnas i en stor variation, men åklagaren påstår att det märkliga beteendet beror på att den tilltalade begått brottet. Om domaren delar denna uppfattning, att en person som beter sig märkligt sannolikt begått brottet finns

det en risk att då personen i fråga faktiskt betett sig märkligt upplevs sannolikheten för att de också begått brottet som hög. Egentligen borde dock prövningen handla om huruvida det är sannolikt att märkligt beteende hör ihop med att begå brott. Det finns säkerligen rimligare förklaringar till märkligt beteende, som är mer sannolika, än att förklaringen att personen har begått ett brott. Stereotypa uppfattningar om olika grupper av personer är särskilt svårhanterade i förhållande till representativitetsbiasen. Om inte annat visar Linda-experimentet detta. Det finns anledning att reflektera över hur många olika typer av "Linda", som triggar igång olika föreställningar hos domaren, som passerar genom rättsalen varje vecka. Beteenden som associeras med dessa stereotypa uppfattningar kommer troligtvis upplevas som mer sannolika, än om det är en person som kategoriseras till en grupp där beteendet inte anses karaktäristiskt för gruppen.

Även tillgänglighet som en heuristisk tumregel kan leda till bias. Tillgänglighetheuristiken bygger på att då en person ska uppskatta hur vanligt förekommande något är, bygger personen denna uppskattning på hur enkelt eller svårt det är att minnas tillfällena som relaterar till vad som bedöms. Hur enkelt eller svårt det är att minnas eller föreställa sig vissa omständigheter, har dock inte något att göra med hur vanligt förekommande det är. Då domaren, inom ramen för bevisvärderingen, exempelvis söker efter tillfällena för en lämplig generalisering kan erfarenhetssatsen således bedömas på grundval av hur enkelt det är att minnas eller att föreställa sig sådana omständigheter. Sannolikhetsbedömningen av tillämpligheten av en erfarenhetssats kan därmed grunda sig i med vilken enkelhet domaren kan minnas liknande händelser, hur enkel modellen är att använda som vi försöker leta efter liknande händelser eller med vilken enkelhet domaren konstruerar tillfällena i sitt medvetande. Det sista alternativet borde spela stor roll då domaren i fråga inte har någon erfarenhet som är representativ och behöver använda sig av fiktiva erfarenheter. Erfarenhetssatsens tillämplighet i det enskilda fallet och dess säkerhet kommer därmed bedömas utifrån med vilken lätthet domaren konstruerar tillfällena som är liknande. Beroende på domarens egen erfarenhet och person kommer denna bedömning antagligen skilja sig åt

från domare och domare, och om det är enklare för en domare att konstruera sådana fiktiva omständigheter kommer sannolikheten för sådana också bedömas som höga.

Slutligen ska konfirmeringsbiasen sättas i relation till erfarenhetssatsen. Vid denna typ av bias används fakta och argument selektivt utifrån en förutbestämd hypotes. Det ska poängteras att det inte är en medveten selektivitet, utan istället sker detta omedvetet genom att System 1 och System 2 samverkar. Effekten av biasen är att fakta väljs ut som stämmer överens med hypotesen och fakta som talar emot den tonas ned. Det hör även till konfirmeringsbiasen att oklar information tenderar att tolkas som stöd för hypotesen. Användningen av erfarenhetssatser inom bevisvärderingen kan i allra högsta grad problematiseras mot bakgrund mot denna bias. Eftersom att erfarenhetssatsen kan liknas med generaliseringar och vissa av dem säkerligen är sådana som domaren själv lever efter i sitt vardagsliv och upplever som viktiga att upprätthålla, finns det en möjlighet att då erfarenhetssatsen används inom bevisvärderingen så sker detta på ett selektivt vis som snarare bekräftar erfarenhetssatsens tillämplighet än motbevisar den. Informationsbearbetningen har då skett på ett partiskt vis, trots att den upplevs som opartiskt företagen.

Det ska betonas att de situationer som nyss uppräknats inte nödvändigtvis behöver inträffa. Att använda heuristiker för att tänka är en naturlig del av vår kognition, däremot är inte nödvändigtvis bias på grund av dem det. Visserligen kan det vara svårt att tänka sig hur domaren skulle kunna rätta till eventuella bias om de uppkommer, då det inte finns någon form av normativ metod för hur utvärderingen av erfarenhetssatserna ska ske. System 2 är det enda som kan tänka regelstyrt, men om det inte finns något teoribaserat mönster att faktiskt utvärdera erfarenhetssatsen i enlighet med blir det svårare att se hur System 2 skulle kunna ha möjlighet att ta kontroll över svaret. En sista problematisk effekt är att helt oavsett hur slutsatsen nåtts, även om så skett genom en bedömning med en snedvridning, finns en inneboende känsla

av säkerhet på resultatet. Detta är oavsett om bedömningen grundat sig i osäkra överväganden.

6.3 Vägen framåt

Syftet med denna uppsats har varit att problematisera kring den modell som föreskrivs för användandet av erfarenhetssatser och dess innehåll utifrån psykologisk teoribildning. Mot bakgrund av den teoribildning som tagits del av inom ramen för denna uppsats har avsikten varit att närma sig människan bakom bevisvärderaren, och därmed visa på hur rättsvetenskapen sannolikt kan utvecklas med beaktande av ytterligare vetenskap. Samtidigt är det trots allt mycket svårt att sluta sig till att de jämförelser och den kritik som framförts verkligen förekommer i verkligheten. De handlar snarare om att peka på omständigheter som skulle kunna utgöra subjektiva eller irrationella delar av bevisvärderingen och peka på hur det juridiska tänkandet kan jämföras med det psykologiska, mänskliga tänkandet. För att ge fullständiga svar på dessa frågor hade ytterligare forskning behövt bedrivas på området kognition och rätt där undersökningsområdet exempelvis hade kunnat vara bias i bevisvärdering.

Samtidigt hade det säkerligen varit hjälpsamt att vara uppmärksam på de generaliseringar som implicit uttrycks i domskälen, både för domare själva och de som läser domskäl. Eftersom det kan vara svårt att utvärdera sitt eget tänkande kan det vara enklare att utvärdera någon annans. Att närma sig faktumet att bevisvärderingen och användandet av de allmänna erfarenhetssatserna kan innehålla irrationella inslag och ett partiskt innehåll kan medföra att det förekommer en mer kritisk granskning av och diskussion kring bakomliggande kunskaper. Det är även möjligt att förståelse kring hur vårt tänkande bidrar till felaktigheter kan göra att man lättare kan upptäcka det hos sig själv och andra. Det är inte möjligt att ta människan ur bevisvärderaren, min förhoppning är dock att det ska bli lite enklare att *förstå och förhålla* sig människan bakom bevisvärderaren, även inom rättsvetenskapen.

Käll- och litteraturförteckning

TRYCKTA KÄLLOR

Propositioner

NJA II 1943

LITTERATUR

Ask, Karl & Granhag, Pär Anders, *Psykologiska perspektiv på bevisvärdering*, i: Granhag, Pär Anders & Christianson, Sven-Åke (red.), *Handbok i rättspsykologi*, 1. uppl., Liber, Stockholm, 2008, s. 407-420.

[Cit. Granhag & Ask (2008)]

Augoustinos, Martha, Walker, Iain & Donaghue, Ngaire, *Social cognition: an integrated introduction*, 3rd ed., SAGE, Los Angeles, 2014.

[Cit. Augoustinos, Walker & Donaghue (2014)]

Bladini, Moa, *I objektivitetens sken: en kritisk granskning av objektivitetsideal, objektivitetsanspråk och legitimeringsstrategier i diskurser om dömande i brottmål*, Makadam, Diss. Lund : Lunds universitet, 2013, Göteborg, 2013

[Cit. Bladini (2013)]

Christianson, Sven-Åke & Ehrenkrona, Marika, *Psykologi och bevisvärdering: myter om trovärdighet och tillförlitlighet*, Norstedts juridik, Stockholm, 2011.

[Cit. Christianson & Ehrenkrona (2011)]

Christianson, Sven-Åke & Montgomery, Henry, *Kognition i ett rättspsykologiskt perspektiv*, i: Granhag, Pär Anders & Christianson, Sven-Åke (red.), *Handbok i rättspsykologi*, 1. uppl., Liber, Stockholm, 2008, s. 87-117.

[Cit. Christianson & Montgomery (2008)]

Diesen, Christian, *Bevis 10 Bevisprövning i brottmål, 2.* [rev. och utök.] uppl., Norstedts juridik, Stockholm, 2015.

[Cit. Diesen (2015)]

Diesen, Christian, *Juridiska perspektiv på bevisvärdering*, i: Granhag, Pär Anders & Christianson, Sven-Åke (red.), *Handbok i rättspsykologi*, 1. uppl., Liber, Stockholm, 2008, s.395-407.

[Cit. Diesen (2008)]

Ekelöf, Per Olof, Edelstam, Henrik & Heuman, Lars, *Rättegång H. 4. 7.*, omarb. och rev. uppl. Stockholm: Norstedt, 2009.
[Cit. Ekelöf, Edelstam & Heuman (2009)]

Fitger, Peter, Sörbom, Monika, Eriksson, Tobias, Hall, Per, Palmkvist, Ragnar, Renfors, Cecilia, *Lagkommentar 35 kap 1 § Rättegångsbalken*, Zeteo, Publicerad 2018-12-18.
[Cit. Fitger m.fl., Rättegångsbalken med kommentar (2018-12-18, Zeteo), kommentar till 35 kap 1 § RB]

Fitger, Peter, Sörbom, Monika, Eriksson, Tobias, Hall, Per, Palmkvist, Ragnar, Renfors, Cecilia, *Lagkommentar 35 kap 2 § Rättegångsbalken*, Zeteo, Publicerad 2018-12-18.
[Cit. Fitger m.fl., Rättegångsbalken med kommentar (2018-12-18, Zeteo), kommentar till 35 kap 2 § RB]

Frederick, Shane & Kahneman, Daniel, *Representativeness Revisited: Attribute Substitution in Intuitive Judgement*, i: Gilovich, Thomas, Griffin, Dale W. & Kahneman, Daniel (red.), *Heuristics and biases: the psychology of intuitive judgement*, Cambridge University Press, New York, 2002, s. 49-81.
[Cit. Kahneman & Frederick (2002)]

Gilovich, Thomas & Griffin, Dale, *Introduction – Heuristics and Biases: Then and Now*, i: Gilovich, Thomas, Griffin, Dale W. & Kahneman, Daniel (red.), *Heuristics and biases: the psychology of intuitive judgement*, Cambridge University Press, New York, 2002, s. 1-19.
[Cit. Gilovich & Griffin (2002)]

Gilovich, Thomas, Keltner, Dacher, Chen, Serena & Nisbett, Richard E., *Social psychology*, 4. ed., W.W. Norton & Co., New York, 2016.
[Cit. Gilovich m.fl. (2016)]

Groome, David, *Kognitiv psykologi: processer och störningar*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2010.
[Cit. Groome (2010)]

Gräns, Minna, *Användning av andra vetenskaper*, i: Korling, Fredric & Zamboni, Mauro (red.), *Juridisk metodlära*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2013, s. 421-433.
[Cit. Gräns (2013b)]

Gräns, Minna, *Decisio juris*, Iustus, Uppsala, 2013.
[Cit. Gräns (2013a)]

Gräns, Minna, *Law and the Modern mind, Modernt igen*, i: *Turun yliopiston oikeustieteellinen tiedekunta 50 vuotta / [ed] Hoffrén, Mia - Länsineva, Pekka - Nousiainen, Kevät - Saarnilehto, Ari - Tapani, Jussi - Hyttinen, Tatu - Weckström, Katja*, Porvoo: Bookwell Oy, 2011, s. 203-222.

[Cit. Gräns (2011)]

Kahneman, Daniel & Tversky, Amos, *Extensional versus Intuitive Reasoning: The Conjunction Fallacy in Probability Judgement*, i: Gilovich, Thomas, Griffin, Dale W. & Kahneman, Daniel (red.), *Heuristics and biases: the psychology of intuitive judgement*, Cambridge University Press, New York, 2002, s. 19-48.

[Cit. Kahneman & Tversky (2002)]

Kahneman, Daniel & Tversky, Amos: *Judgement under uncertainty: Heuristics and biases*, i: Kahneman, Daniel, Slovic, Paul & Tversky, Amos (red.), *Judgement under uncertainty: heuristics and biases*, Cambridge U.P., Cambridge, 1982, s. 3-20.

[Cit. Kahneman & Tversky (1982)]

Kahneman, Daniel, *Tänka, snabbt och långsamt*, Andra pocketutgåvan, Volante, Stockholm, 2017.

[Cit. Kahneman (2017)]

Lainpelto, Katrin, *Stödbevisning i brottmål*, Jure, Diss. Stockholm : Stockholms universitet, 2012, Stockholm, 2012.

[Cit. Lainpelto (2012)]

Lindell, Bengt, *Notorietet och kontradiktion*, Iustus, Uppsala, 2007.

[Cit. Lindell (2007)]

Lindell, Bengt, *Sakfrågor och rättsfrågor: en studie av gränser, skillnader och förhållanden mellan faktum och rätt*, Iustus, Diss. Uppsala : Univ., Uppsala, 1987.

[Cit. Lindell (1987)]

Nordh, Roberth, *Bevisrätt C: bevisvärdering*, Iustus, Uppsala, 2013.

[Cit. Nordh (2013)]

Sandgren, Claes, *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare: ämne, material, metod och argumentation*, 3., [utök. och rev.] uppl., Norstedts juridik, Stockholm, 2015.

[Cit. Sandgren (2015)]

Schelin, Lena, *Bevisvärdering av utsagor i brottmål*, [Omarb. [utg.], Norstedts juridik, Stockholm, 2007.

[Cit. Schelin (2007)]

Schantli, Mikael och Strömberg, Emilia, *Att känna rätt- om emotionell påverkan vid bevisvärdering*, Examensarbete vid Juridiska fakulteten, Stockholms Universitet, Stockholm, 2014.

[Cit. Strömberg & Schantli (2014)]

Stanovich, Keith E., *Rationality and the reflective mind*, Oxford University Press, New York, 2011.

[Cit. Stanovich (2011)]

Stanovich, Keith E. & West, Richard F., *Individual Differences in Reasoning: Implications for the Rationality Debate?*, i: Gilovich, Thomas, Griffin, Dale W. & Kahneman, Daniel (red.), *Heuristics and biases: the psychology of intuitive judgement*, Cambridge University Press, New York, 2002, s. 421-440.

[Cit. Stanovich & West (2002)]

Törestad, Bertil, *Socialpsykologi: Sätter vi varandra i sociala fångelser?*, i: Granhag, Pär Anders & Christianson, Sven-Åke (red.), *Handbok i rättspsykologi*, 1. uppl., Liber, Stockholm, 2008, s. 121-133.

[Cit: Törestad (2008)]

Whitley, Bernard E. & Kite, Mary E., *Psychology of prejudice and discrimination*, 3rd edition., Routledge, New York, NY, 2016.

[Cit. Kite & Whitley (2016)]

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Nationalencyklopedin, deducera,

><http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/deducera><
(hämtad 2019-01-02)

Nationalencyklopedin, stereotyp

><http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/stereotyp-1>< (hämtad 2019-01-02).

Rättsfallsförteckning

Högsta domstolen

NJA 1980 s. 725

Hovrätt och tingsrätt

Solna tingsrätts dom B 3551-15, meddelad den 19 februari 2018.

Svea hovrätts dom B 2728-18, meddelad den 12 december 2018.